

Fakamatala Patiseti ngata ki he 'aho 30 Sune 2011

Pepa Patiseti 1

Vakai ki he tu'unga faka'ekonomika lolotonga mo e fakafuofua ki he 2010/11

Fakamatala Patiseti ngata mei he 30 Sune 2011

Pepa 1: Vakai ki he tu'unga faka'ekonomika mo e fakafuofua ki he 2010/11

Kanotohi

Pepa Patiseti 1: Vakai ki he tu'unga faka'ekonomika lolotonga mo e fakafuofua ki he 2010/11

1. VAKAI FAKALUKUFUA.....	5
1.1 TU'UNGA FAKA'EKONOMIKA 'A TONGA KI HE 2009/10	5
1.2 VAKAI KI HE TU'UNGA FAKA'EKONOMIKA KI HE 2010/11 MO E KAHA'U.....	6
2. FAKALAKALAKA FAKA'EKONOMIKA FAKAMAMANI LAHI.....	7
3. KOE TU'UNGA FAKA'EKONOMIKA 'I HE PASIFIKI	8
4. KO E NGAARI ME'A MAHU'INGA KI HE TU'UNGA FAKA'EKONOMIKA 'I HE 2009/10	9
4.1 TALAFI PA'ANGA MEI MULI.....	9
4.2 TAKIMAMATA	10
4.3 SEKITOA LANGA	11
4.4 TAFI'AKI FAKAPA'ANGA MO E KELEKELE	12
5. KO E NGAARI SEKITOA KEHE MO E FAKAFUOFUA KI HE KAHA'U	13
5.1 NGAUE MO E TOUTAI	13
5.2 KOLOA NGAOHI FAKALOTOFONUA	14
5.3 NGAUE FAKAKOMESIALE, FALEKAI MO E HOTELE	15
5.4 NGAARI NGAUE 'A E PULE'ANGA	15
5.5 FEFONONGA'AKI MO E FETU'UTAKI.....	15
5.6 NGAARI NGAUE'ANGA KEHE	16
5.7 HIKHIKI 'I HE TOTONGI KOLOA.....	16
6. PA'ANGA FAKALUKUFUA 'A E FONUA.....	18
6.1 NO KI HE SEKITOA TAAUTAHA.....	18
6.2 NGAARI TOTONGI TUPU.....	19
7. FAKALAKALAKA SEKITOA KI TU'APULE'ANGA.....	20
7.1 KOLOA HUATU KI TU'APULE'ANGA	20
7.2 KOLOA HUMAI MEI TU'APULE'ANGA.....	21
7.3 PALANISI 'O E FEHU'AKI PA'ANGA MO MULI.....	21
7.4 PA'ANGA TALIFAKI	22
7.5 FAKAFETONGI PA'ANGA MULI	22
8. NGAARI POLOKALAMA FAKALELEI 'A E PULE'ANGA.....	23
8.1 FAKALELEI KI HE NGAARI ME'A FAKALAO	23
8.2 TUKUNGA 'O E NGAARI FAKALELEI KEHE	24

Lisi 'o e Ngaahi Tepile he Pepa 1.

TEPILE 1: TOKONI KI HE TUPU (%).....	9
TEPILE 2: FELILIUAKI 'I HE TALAFI MEI MULI MO E TAKIMAMATA.....	10
TEPILE 3: TUPU FAKA'EKONOMIKA 'I HE NGAAHI SEKITOA (%).....	13

Lisi 'o e Ngaahi Fakatata he Pepa 1.

FAKATATA 1: SEKITOA FAKATUPU KOLOA, NGAOHI'ANGA KOLOA MOE NGAAHI NGAUE.....	6
FAKATATA 2: TALAFI PA'ANGA ME I MULI, MO E TAKIMAMATA.	10
FAKATATA 3: FAKAKATO'A E NGAAHI NGAUE LANGA.....	11
FAKATATA 4: NGOUE, VAOTATA & TOUTAI.....	14
FAKATATA 5: HIKIHIKI 'A E TOTONGI KOLOA, TOTONGI 'O E MA'U'ANGA IVI, MO E TOTONGI KOLOA HUMAI.....	17
FAKATATA 6: FAKAKALAKALASI 'I HE HIKIHIKI 'O E TOTONGI KOLOA.....	18
FAKATATA 7: PA'ANGA FAKALUKUFUA 'A E FONUA (M3).....	18
FAKATATA 8: TUPU 'I HE NGAAHI NO KI HE TAFI'AKI TAAUTAHA.....	19
FAKATATA 9: TOTONGI TUPU 'I HE NO.....	20
FAKATATA 10: KOLOA HU ATU KI TU'APULE'ANGA.....	20
FAKATATA 11: KOLOA HU MAI MEI TU'APULE'ANGA.....	21
FAKATATA 12: PALANISI 'O E FEHU'AKI PA'ANGA MO MULI (FAKAFUOFUA OET).....	21
FAKATATA 13: PA'ANGA TALIFAKI 'A E PULE'ANGA 'I MULI.....	22

1. VAKAI FAKALUKUFUA

Ko e Pepa Patiseti 1, 'oku fakamatala'i ai 'a e ngaahi fakalalaka mo e anga 'o e fakafuofua faka'ekonomika ki he kaha'u vave mai ki Tonga.

Lolotonga 'a e ta'u fakapa'anga 2009/10, na'e a'usia ai 'e he fonua, 'a e uhouhonga 'o e faingata'a'ia faka'ekonomika fakamamani lahi, 'a ia na'e kamata mei Sepitema 2008. Na'e fakafuofua foki 'e he Potungaue Pa'anga mo e Palani Fakafonua, 'e 'i ai 'a e tupu faka'ekonomika fe'unga mo e peseti 'e 0.4 ki he ta'u fakapa'anga 2008/09, ka 'i hono fakama'opo'opo, na'e holo peseti 'e 0.4 'i he faka'osinga 'o e ta'u. Na'e lahi ange foki 'a e holo 'i he talafi pa'anga mei muli mei he tu'unga na'e fakafuofua 'e 'i ai, 'o tupu ai 'a e holo 'i he tu'unga 'o e pa'anga humai 'o ne kasia ai 'a e tupu faka'ekonomika.

Na'e fakafuofua 'e he Kautaha Pa'anga Fakavaha'apule'anga (IMF), 'e 'i ai 'a e fakalalakaange 'a e tu'unga faka'ekonomika fakamamani lahi 'i he 2009/10, ka ko e tupu faka'ekonomika na'e a'u ki ai, na'e lelelange ia 'i he tu'unga na'e fai kiai 'a e 'amanaki. 'Oku taaimu'a 'i he ngaahi ngaue faka'ekonomika 'a e ngaahi fonua langalanga hake, neongo 'oku kei fakaakeake mamalie pe 'a e ngaahi fonua tu'umalieange. 'I hono fakahoa ki he tu'unga faka'ekonomika 'a Tonga 'e holo 'aki 'a e peseti 'e 1.2, 'a ia ko e ta'u hokohoko 'aki eni 'e 2 'a e holoa 'a e ngaahi ngaue faka'ekonomika. Ko e vakai ki he kaha'u, 'e 'i ai 'a e tupu faka'ekonomika 'o faka'avalisi ki he peseti 'e 1.5%.

Na'e mahino 'aupito hono uesia 'a e ngaahi ngaue faka'ekonomika 'i he ngaahi mahina kuo maliu atu, tupu mei he faingata'a'ia faka'ekonomika fakamamani lahi kau atu ki ai mo e peau kula, la'ala'a, saikolone mo e fakatamaki ko ia he ngoto 'a e vaka MV Ashika. Ko e tupu faka'ekonomika, 'oku kau ia 'i he ngaahi tefito'i taumu'a 'a e Palani Ngaue Fakafonua (NSPF). 'Oku kei lele 'i matangi ai pe 'a e polokalama fakalelei 'a e Pule'anga ke fakatupulekina 'a e ngaahi ngaue faka'ekonomika. Fakataha mo hono to e tokangaekina 'a e ngaahi fokotu'utu'u fakapa'anga ki he 2010/11. 'Oku kei lavengamonu ai pe 'a e fonua he ngaahi tokoni fakalalaka mei he ngaahi fonua tokoni, kae'uma'a hono tokoni'i e patiseti 'a e Pule'anga ki he ta'u ni (2009/10) mo e ta'u fakapa'anga ka hoko (2010/11), 'o fakatatau ki he holo 'a e pa'anga hu mai.

1.1 Tu'unga Faka'ekonomika 'a Tonga ki he 2009/10

Ko e fakafuofua 'a e Potungaue Pa'anga mo e Palani Fakafonua ki he 'ekonomika 'a Tonga 'e holo 'aki 'a e peseti 'e 1.2. Ko e fakafuofua 'i he taimi na'e teuteu ai 'a e patiseti 'o e 2009/10, 'e 'i ai 'a e tupu peseti 'e 1.7 ki he ta'u ni. Na'e makatu'unga 'a e liliu ko eni mei he kovi ange 'a e faingata'a'ia fakapa'anga fakamamani lahi mei he tu'unga na'e fai ki ai 'a e 'amanaki, kau kiai mo e ngaahi fakatamaki fakanatula 'o ne uesia kovi ai 'a e kotoa 'o e ngaahi sekitoa, fakataha mo e ngaahi ngaue fakapangike.

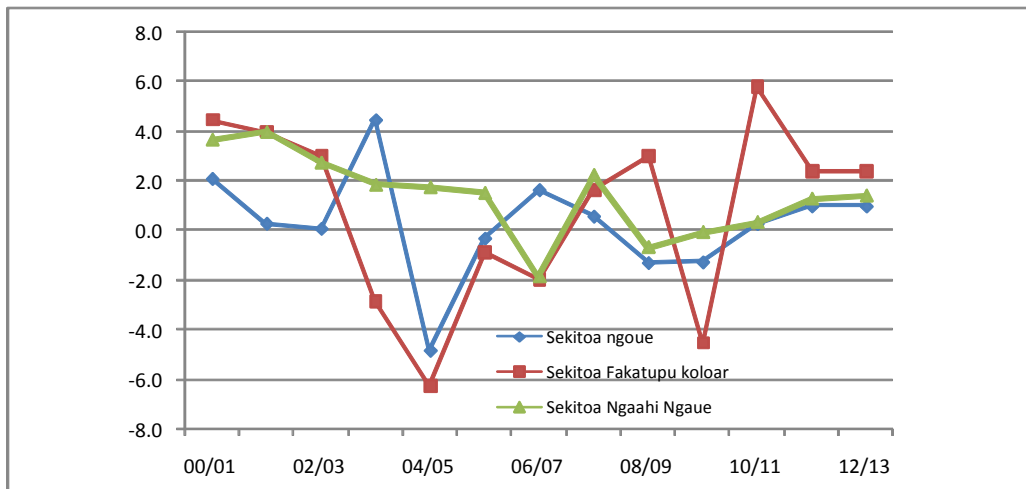
Ko e ngaahi me'a kehe 'eni na'a ne uesia 'a e 'ekonomika, kau ki ai:

- Ko e talafi pa'anga mei muli na'e holo'aki 'a e peseti 'e 18.0 makatu'unga 'i he faingata'a'ia faka'ekonomika fakamamani lahi, 'a ia na'a ne uesia 'a e ma'u'anga pa'anga 'a e ngaahi fonua 'oku nau talafi pa'anga mai.
- Ko e pa'anga na'e ma'u mei he kau folau 'eve'eva na'e holo'aki ia 'a e peseti 'e 14.8 'a ia na'e holo 'a e tokolahi fakakatoa 'o e kau folau 'eve'eva 'aki 'a e peseti 'e 13.9, koe'uhi ko e holo 'a e tokolahi 'o e kau folau 'eve'eva vakameili, kae tupu'aki 'a e peseti 'e 5 'a e kau folau mai vakapuna.

- Ko e toloi 'i he ngaahi ngaue langa lalahi na'e 'amanaki ke fakahoko.
- Na'e fakangatangata mo e no mei he ngaahi pangike fakalotofonua makatu'unga mei he tu'utu'uni fakapangike 'o hiliange 'a e lahi ko ia e ngaahi no 'ikai totongi 'i he kuohili.
- Ko e peaukula 'i Niuatoputapu, la'ala'a mo e saikolone Renee na'a nau kaunga ki he holo lahi ko eni 'i he ngaahi sekitoa fakatautaha.
- Ko e 'alu ki 'olunga 'i he totongi lolo mei he hikihiki 'o e totongi mei tu'apule'anga na'a ne uesia ai 'a e ngaahi ngaue 'oku nau meimei fakafalala he lolo, hange ko e fefononga'aki, 'uhila mo e koloa me'akai.
- Holoa 'a e koloa hu atu ki Tu'apule'anga.

'I hono fakakatoa, ko e holo faka'ekonomika ko eni na'e meimei fakatefito ia 'i he sekitoa Fakatupu Koloa (holo 1.2%), sekitoa Ngaohi'anga Koloa (holo 4.5%) mo e sekitoa Ngaahi Ngaue (holo 0.1%). Makatu'unga mei he to lalo faka'ekonomika ko eni, na'e holo ai moe pa'anga humai 'a e Pule'anga 'aki 'a e peseti 'e 22%. Ko e Fakatata 1, 'oku ne fakaha ai 'a e tuku'au mai 'a e ngaahi sekitoa ko eni mei he kuohili mo e fakafuofua ki he kaha'u. Ko hono fakaikiiki 'oku ha ia he konga hono 5.

Fakatata 1: Sekitoa fakatupu Koloa, Ngaohi'anga Koloa mo e Ngaahi Ngaue.

Ma'u'anga Fakamatala: Potungaue Pa'anga moe Palani Fakafonua, Potungaue Sitetisitika 'a Tonga.

1.2 Vakai ki he tu'unga faka'ekonomika ki he 2010/11 mo e kaha'u

'Oku 'i ai 'a e fakafuofua ko e tupu faka'ekonomika ki he 2010/11'e 'i he peseti 'e 1.4 pea faka'avalisi ki he tupu peseti 'e 1.5 ki he ngaahi ta'u ka hoko mai. Ko e tupu faka'ekonomika ko eni 'e meimei ke taki ia 'e he sekitoa ngaohi'anga koloa mo e lahiange 'a e ngaue langa mo e ngaahi ngaue langa lalahi, 'i he ngaahi tafa'aki kehekehe. Ko e sekitoa ngoue mo e toutai 'oku fakafuofua 'e lelelange 'i he kaha'u, koe'uhi ko e lahiange 'o e ngaahi koloa kehekehe 'e malava 'o hu atu ki tu'apule'anga kau ai mo e mokohunu. Ko e ngaue fakatakimamata mo e talafi pa'anga mei muli, 'e fakafalala ia 'i he fakaakeake faka'ekonomika 'oku lolotonga hoko 'i he ngaahi 'ekonomika kehe, hange ko 'Amelika, 'Aositelelia mo Nu'usila.

Neongo 'a e fakafuofua ko eni, ka 'oku kei tu'u lavea ngofua pe 'a e fonua ki he ngaahi uesia fakakekonomika pea mo e fakatamaki fakaenatula te ne malava ke fakafe'atungia'i 'a e tupu fakakekonomika. 'Oku kei tuai foki 'a e tupu fakakekonomika 'a Tonga fakahoa ki he ngaahi fonua kaunga'api mo mamani lahi 'i he ngaahi fonua langalanga hake.

'Oku 'i ai 'a e 'amanaki 'e 'iai 'a e ngaahi fakalalakaka pea mei he ngaahi liliu ko eni ke to e fakatemokalatiange 'a e pule'anga 'a ia 'e fakahoko 'i Novema 2010, 'a ia 'e 'i ai 'e ne kaunga ki he fakalaka fakakekonomika, ka he'ikai malava ke tau tala 'i he taimi ni kae'oua ke hoko. Ko e no 'a e Pule'anga mei he Pangike EXIM 'a Siaina ke fakalelei'aki 'a e ngaahi ngaue langa lalahi, ngaahi ngaue fakapa'anga mei he ngaahi fonua mo e ngaahi kautaha tokoni hange ko e Pangike fakalalakaka 'a 'Esia, polokalama tokoni 'a 'Aositelelia, Siapani, Nu'usila, Siaina, 'Iunioni 'a 'Iulope mo e Pangike 'a Mamani, te nau tokoni kotoa ki he ngaue fakakekonomika 'a Tonga 'i he ngaahi 'elia, hange ko e ma'u'anga ivi, 'ataakai, ngaue langa lalahi 'a e fonua, mo'ui pea mo e ako.

Ko e vakai ki he kaha'u, 'e malava ke hoko 'a e fakalalakaka fakakekonomika me I hano maa'usia 'a e ngaahi taumu'a 'o e Palani Ngaue Fakafonua 'a e Pule'anga. Ko e ngaahi taumu'a ko eni 'oku kau ki ai 'a e fakalelei ki he 'ataakai 'o e fakalele pisinisi, ngaue langa lalahi 'a e fonua, ako ngaue mo e mo'ui, (fakatefito ki he ngaahi mahaki 'ikai pipihi) fakafaingamalie'i 'a e fakalalakaka 'i he nofo fakakolo, mo pukepuke 'a e 'ataakai, fakataha mo hono fakapapu'i ko e liliu fakakonisitutone 'oku napangapangamalie mo e temokalati.

2. FAKALAKALAKA FAKAKEONOMIKA FAKAMAMANI LAHI

Na'e pehe me i he Kautaha Pa'anga Fakavaha'apule'anga (IMF) mo e Pangike 'a Mamani (World Bank) pea ko e tupu fakakekonomika 'a mamani kuo kake ia, ki ha tu'unga lelei hili e to lalo fakakekonomika fakamamani lahi 'i he hisitolia. Ko e kake ko eni na'e kamata ia mei he kongahono ua 'o e ta'u 2009 pea 'oku fakafuofua 'e mamalohi mai neongo 'oku hoko taimi kehekehe 'i he fonua kehekehe 'i mamani. Ko e fakalalakaka ko 'eni 'a e tu'unga fakakekonomika 'a mamani, na'e makatu'unga ia 'i he ngaahi fokotu'utu'u ngaue fakapa'anga lahi na'e tokoni'i 'aki 'e he Pule'anga takitaha 'a e ngaahi ngaue 'i he sekitoa taa'utaha 'o malava ai ke ma'anua mei he to lalo fakakekonomika ni.

Ko e ngaahi fonua tu'umalie 'oku fakafuofua ko 'enau tupu fakakekonomika 'oku fakavalisi ia ki he peseti 'e 2.3 ki he 2010 mo e 2011 hili 'a e to lalo fakakekonomika peseti 'e 3.2 'i he 2009. Ko e ngaahi fonua langalanga hake mo e ngaahi fonua fakalalakaka ange 'oku 'i ai 'a e fakafuofua 'e laka hake 'enau tupu fakakekonomika 'i he peseti 'e 6 ki he ta'u ni mo e ngaahi ta'u ka hoko mai 'a ia ko e tupu lahi 'aupito 'eni mei he peseti 'e +2.4 'o e ta'u 2009, 'o fakatatau ki he fakafuofua 'a e Kautaha Pa'anga Fakavaha'apule'anga (IMF). Ko e ngaahi ngaue fakamamani lahi, 'e kake vave 'aupito pea 'oku fakafuofua 'e to e vaveange 'i he kaha'u.

'Oku 'i ai 'a e fakafuofua ko e tupu fakakekonomika 'a 'Amelika 'e vave ange 'aki 'a e peseti 'e 3.1 ka 'oku kei faingata'a pe eni makatu'unga mei he kei lahiange 'o e ta'ema'ungaue, kei fakangatangata pe 'a hono tukuatu 'o e no, pea kei holoa ai pe 'a e maketi ki he ngaahi fale. Ko e si'isi'iange hono uesia 'o e maketi ki he kau ma'u ngaue 'i 'Amelika, 'e tokoni ia ke toe leleiange 'a e tu'unga fakakekonomika, ka 'i he taimi tatau 'oku hoko 'a e fakalalakaka mei he maketi ki he ponite, fakafaingofua'i 'o e tu'utu'uni ki he ngaahi no mei he pangike, tuku atu 'o e ngaahi no 'oku tokoni ia ki hono fakatupulekina 'o e fakahu pa'anga pea toe vaveange ai 'a e tupu fakakekonomika 'a e ngaahi fonua tu'umalieange. Neongo 'a e kake ko 'eni, ko e tu'unga

fakapa'anga 'oku kei uesia pe he lahi 'a e fe'amokaki mo e no 'o makatu'unga mei ai 'a e to lalo 'o afuhia ai 'a e ngaahi ngaue faka'ekonomika mo e maketi kehe. Ko e ni'ihiki 'o e ngaahi fonua 'Iulope 'oku nau kei faingata'a'ia 'i he ngaahi no mo e lahi 'o e ta'ema'ungaue.

Na'e fu'u malohi 'aupito 'a e ngaahi fiema'u fakalotofonua 'i he ngaahi fonua langalanga hake, pea tokoni ia ki he kake ko eni, ka ko e fiema'u fakatu'apule'anga na'e tupu ai 'a e fefakatau'aki fakavaha'apule'anga.

Ko e ngaahi fakafuofua ko eni, 'oku malava ke kei uesia pe 'i he taimi 'e to'o ai 'e he ngaahi Pule'anga 'a e ngaahi tokoni fakalukufua faka'ekonomika, to e hikihiki 'i he totongi koloa 'i tu'apule'anga, to e koviane 'a e tu'unga fakapa'anga ki he fonua mo e sekitoa taautaha pea hokohoko atu 'a e 'ikai potupotu tatau 'a e tu'unga faka'ekonomika fakamamani lahi. Ko e kake malohi ko 'eni 'i he ngaahi fonua fakalalakala 'o 'Esia mo e ma'olunga 'o e totongi tupu 'i he ngaahi fonua tu'umalie ange 'oku na tohoaki'i 'a e tokanga ki ha ngaahi fe'ave'aki pa'anga ki he ngaahi fonua ni, 'a ia 'e malava ke ne uesia 'a e ngaahi ngaue faka'ekonomika. 'E to e uesia lahi ange 'a e kakai nofo masivesiva ka to e hikihiki 'a e totongi 'o e koloa me'akai.

3. KOE TU'UNGA FAKA'EKONOMIKA 'I HE PASIFIKI

'Oku kei hokohoko atu pe foki 'a e tupu faka'ekonomika 'i he kongala lahi 'o e ngaahi fonua 'Esia mo e Pasifiki ka 'i he taimi tatau, 'oku tu'ulavea ngofua he 'e malava pe ke to e tuai ange 'a e tupu faka'ekonomika mo lahi ange 'a e ta'ema'ungaue pea 'ikai potupotu tatau mo tu'uma'u 'a e tu'unga fakapa'anga fakamamani lahi.

Ko e ngaahi fonua langalanga hake 'o 'Esia 'oku fakafuofua 'a e Pangike Fakalalakala 'a 'Esia ki ha tupu faka'ekonomika peseti 'e 7.5 ki he 2010 'a ia ko e tupu lahi eni mei he peseti 'e 5.2 'i he 2009 mo ha tupu peseti 'e 7.3 ki he 2011. Ko Siaina mo 'Initia 'a e ongo fonua tupu faka'ekonomika vave taha 'i he ngaahi fonua 'Esia mo e Pasifiki 'a ia ko Siaina 'oku fakafuofua 'oku ofi 'ene tupu faka'ekonomika ki he peseti 'e 10 ki he 2010 pea peseti 'e 8.8 leva 'a 'Initia. Ko e tupu ko eni 'oku makatu'unga ia 'i he fu'u malohi 'o e fiema'u fakalotofonua.

Ko e tupu faka'ekonomika fakakatoa ki he ngaahi fonua Pasifiki 'oku fakafuofua ke toe vave ange 'i he ta'u 2010 hili ia 'a e to lalo faka'ekonomika peseti 'e 2.3 ki he ta'u 2009. 'Oku fakafuofua 'e 'i ai 'a e tupu faka'ekonomika ki he kongala lahi 'o ngaahi Fonua 'o e Pasifiki mei ha kake ai pe 'a e pa'anga mei he takimamata, talafi pa'anga mei muli, pa'anga mei he koloa hu atu ki tu'apule'anga mo e tanaki pa'anga tukuhau.

'Oku fakafuofua ko e tu'unga faka'ekonomika 'a 'Aositelelia 'e toe lelei ange 'i he 2010 'aki 'a e peseti 'e 3.0 hili ia ha holo peseti 'e 1.3 'i he 2009 pea 'oku pehe 'e toe lelei ange 'o peseti 'e 3.5 'i he 2011. 'Oku makatu'unga eni mei he lahi 'a e fiema'u fakalotofonua fakatautaha pea mo e kakai fakalukufua pea mo e hikihiki 'i he totongi 'o e koloa. 'A ia 'oku fakafuofua ko e ngaahi pisinisi te ne 'ohake e fakatupu koloa 'i he ngaahi sekitoa fo'u koloa. Ko e ta'ema'ungaue 'oku holo mei he peseti 'e 5.6 'o e 2009 ki he peesi 'e 5.3 ki he ta'u ni pea 'oku fakafuofua 'e hokohoko atu 'ene holo 'i he kaha'u.

Ko e tu'unga faka'ekonomika 'a Nu'usila 'oku pehe 'oku vaveange 'ene kake mei he tu'unga na'e fakafuofua 'e 'i ai, ka ko e toki kamata pe. Ko e tupu faka'ekonomika ni na'e 'i he peseti 'e 2.9 ki he ta'u ni, hili ia ha'ane to lalo 'aki 'a e peseti 'e 1.6 'i he 2009, pea 'oku 'i ai 'a e fakafuofua 'e hokohoko atu 'ene kake ki he 2011. Ko e ta'ema'ungaue 'oku fakafuofua 'e to e

'alu hake 'i he 2010 ki he peseti 'e 7.2, pea toki holo ki he peseti 'e 6.6 'i he 2011. Ko e tupu faka'ekonomika ni 'e hoko ia mei he ma'olungaange 'o e totongi koloa hu atu ki tu'apule'anga, tautautefito ki he koloa hu'akau, tu'uma'u ai pe hono holoki 'o e tukuhau vahenga, pea kake 'a e totongi 'o e ngaahi fale. 'Oku to e pehe pe 'e hokohoko lelei atu ai pe 'a e ngaahi pisinisi 'i he 2010.

4. KO E NGAahi ME'A MAHU'INGA KI HE TU'UNGA FAKA'EKONOMIKA 'I HE 2009/10

Ko e kongani 'oku ne toe fakaikiiki ai e tupu faka'ekonomika ki he 2009/10 mo e fakafuofua ki he 2010/11. Ko e fakamatala ni na'e makatu'unga ia mei he 'uluaki mahina 'e hiva 'o e 2009/10 mo hono fakafuofua'i 'o e toenga mahina 'e tolu ke ne 'omi ha fakafuofua totonu ki he faka'osinga 'o e ta'u.

Tepile 1: Tokoni ki he tupu (%).

	06/07	07/08	08/09	09/10	10/11	11/12	12/13
Ngoue moe Toutai	0.3%	0.1%	-0.3%	-0.2%	0.1%	0.2%	0.2%
Ngaahi Langa moe Keli'anga Maka	-0.2%	0.2%	0.1%	-0.6%	0.7%	0.2%	0.2%
Fefakatau'aki, Falekai mo e Hotele	0.5%	0.9%	0.2%	-0.6%	-0.2%	0.2%	0.2%
Fefononga'aki moe Fetu'utaki	0.4%	-0.5%	-0.2%	0.1%	0.2%	0.2%	0.2%
Ngaahi Pangike mo e Ngaahi 'Api	-0.2%	0.3%	-0.4%	-0.2%	-0.1%	0.1%	0.1%
Pule'anga	-2.0%	0.5%	0.2%	0.2%	0.1%	0.1%	0.1%
Ngaahi Sekitoka Kehe	0.2%	-0.5%	0.1%	-0.2%	-0.7%	-0.5%	-0.6%
Fakakatoa 'o e Fakatupu Koloa	-1.4%	2.0%	-0.4%	-1.2%	1.4%	1.5%	1.5%

Ma'u'anga Fakamatala: Potungaue Sitetisitika, Potunga Pa'anga mo Palani Fakafonua

4.1 Talafi Pa'anga mei muli

Ko e pa'anga talafi mei muli 'i he 2008/09 na'e holo 'aki ia 'a e peseti 'e 12.5 fakatatau ki he fakamatala mei he Pangike Pule Fakafonua 'a Tonga. Ko e talafi pa'anga mei muli 'oku fakafuofua 'e toe holo lahiange 'aki 'a e peseti 'e 18.0 ki he 2009/10, fakatatau ki he tu'unga faka'ekonomika mo e tu'unga 'o e ma'u ngaue 'a e kau Tonga 'i he ngaahi fonua 'oku talafi mei ai 'a e pa'anga. Ko e katoa 'o e pa'anga na'e talafi mai 'i he 'uluaki mahina 'e 9 'o e ta'u 2009/10 na'e holo'aki ia 'a e peseti 'e 16 ki he \$113.4 miliona mei he \$135.3 miliona 'i he taimi tatau 'o e 2008/09. Neongo 'a e kei ma'olunga ko eni 'o e kau ta'ema'ungau 'i Nu'usila 'a ia ko e taha ia 'o e ngaahi fonua 'oku nau talafi pa'anga mai, 'oku kei hokohoko atu pe hono 'oatu'etau kau ngaue toli fo'i'akau neongo 'oku holo, ka e ta'ofi fakataimi 'a 'Aositelelia. Neongo 'a e tupu faka'ekonomika ko eni 'a e ngaahi fonua talafi pa'anga mai hange ko 'Amelika mo Nu'usila, ko e tu'u ki he kaha'u 'oku kei faka'alongau pe he 'oku nau kei 'i he tu'unga fakaakeake mo tu'ulavea ngofua.

Ko e holoa 'i he talafi pa'anga 'oku ne uesia 'a e pa'anga humai 'a e ngaahi famili, 'o tupu ai 'a e holo 'a e fiema'u 'o e koloa mo e ngaue 'i he kongani lahi 'i he ngaahi sekitoa kehekehe 'i he fonua.

Tepile 2: Feliliuaki 'i he Talafi mei muli mo e takimamata.

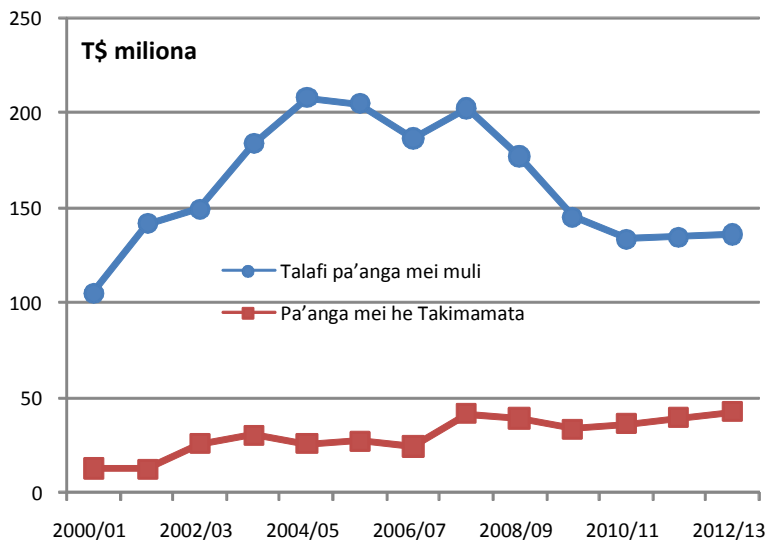
	07/08	08/09	09/10	10/11	11/12	12/13
Katoa e Vahenga he ngaahi ngaue	-31.8%	-2.4%	1.4%	0.0%	0.0%	0.5%
Talafi Pa'anga me i muli	8.4%	-12.5%	-18.0%	-8.0%	1.0%	1.0%
Takimamata		-5.6%	-14.8%	8.3%	8.5%	8.5%
Katoa pa'anga humai		-7.1%	-8.0%	-2.2%	1.1%	1.4%
Tu'unga totongi koloa	9.6%	5.6%	2.0%	3.3%	3.3%	3.3%
Tu'unga totonu pa'anga humai		-12.7%	-10.0%	-5.5%	-2.2%	-1.9%

Ma'u'anga Fakamatala: Potunga Pa'anga mo Palani Fakaafonua & Pangike Pule Fakaafonua 'a Tonga.

Ko e holo lahi ko ia 'i he pa'anga humai he ta'u 2007/08 'oku ho'ata mei ai 'a e uesia 'e he polokalama fakatokosi'i ko ia ki he kau ngaue fakapule'anga he ta'u tatau.

Ko e fakafuofua ki he talafi pa'anga mei muli 'e meimei ke kake mamalie. 'Oku makatu'unga 'eni mei he ngaahi fakamatala fekau'aki mo hono uesia 'e he tolalo faka'ekonomika 'a e famili Tonga, pea neongo 'a e kaka 'a e tu'unga faka'ekonomika ki 'olunga, 'e fua mahu'inga ki he ngaahi famili ko eni hono fakakakato 'enau ngaahi fiema'u fakafamili kimu'a pea toki vakai'i 'a e talafi pa'anga.

Fakatata 2: Talafi Pa'anga me i muli, mo e pa'anga mei he takimamata.

Ma'u'anga Fakamatala: Potunga Pa'anga mo Palani Fakaafonua & Pangike Pule Fakaafonua 'a Tonga.

4.2 Takimamata

Ko e pa'anga hu mai 'i he ngaue fakatakimamata 'oku fakafuofua 'e holo lahiange ia 'i he 2009/10 'aki 'a e peseti 'e 14.8 fakatatau ki he peseti 'e 5.6 na'e holo'aki 'i he 2008/09. Ko e katoa 'o e kau folau 'eve'eva, na'e holo'aki ia 'a e peseti 'e 36.9 'i he 'uluaki mahina 'e 8, fakatatau ki he taimi tatau 'o e 2008/09. Ko e holo ni 'oku fakatefito ia 'i he folau vakatahi kae kei tu'uma'u pe 'a e folau 'eve'eva vakapuna. Ko e lahi 'o e vaka meili na'e fokotu'utu'u ke tu'uta mai ki Tonga ni 'i he 2010 na'e holo ki he 10 fakahoa ki he vakameili 'e 23 'i he 2009. Neongo 'a e lahi ange 'a e ngaahi fakamole 'a e kau folau 'eve'eva vakapuna mai, ka 'e 'ilonga 'a e holo 'i he pa'anga 'oku ma'u mei he takimamata tupu mei holo 'a e kau folau 'eve'eva

vaka meili mai. Ko e motuhia ko eni 'a e fefolau'aki vakatahi fakalotofonua 'oku kaunga ki he holo 'a e ngaue fakatakimamata ka 'oku fakakakato mai eni mei he fefolau'aki vakapuna.

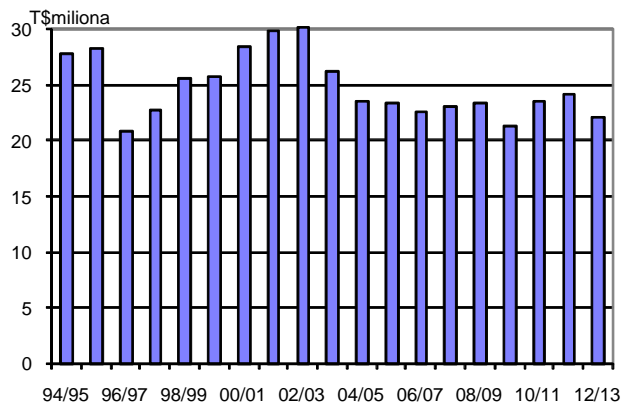
Ko e ngaue fakalalaka 'oku lolotonga fakahoko ki he sekitoa ni, 'oku kau fakataha ai 'a e Potungae Takimamata mo e Sosaieti Takimamata 'a Tonga 'o na fakahoko 'a e katoanga 'Eva Mai' ki he kuata Ma'asi, 'a ia ko hono fakakau mai 'o e ngaahi kolo ki ha ngaahi ngaue fakafonua ma'ae kau folau'eve'eva. 'Oku 'i ai foki 'enau fokotu'utu'u ke fakahoko ha katoanga tu'o taha he kuata, 'o fakataumu'a ki he kainga mo e ngaahi kaungame'a folau 'eve'eva, ko e konga hono tu'uaki atu 'o e sekitoa takimamata. Tanaki atu ki heni mo hono fakakau atu 'a e takimamata ki he polokalama ako 'a e ngaahi ako'anga, 'o kamata mei he lautohi si'i ki he ako ma'olunga ange, feinga ke holoki 'a e totongi vakapuna fakalotofonua, fakalelei'iange 'a e taimi tepile folau mai ki Tonga ni mei he kotoa 'o e ngaahi maketi pea mo fakalalaka'iange 'a e ngaahi feitu'u fakatakimamata mo e ngaahi hala 'i Tonga. 'Oku toe tokoni foki ki heni mo e ngaahi ngaue tu'uaki fakatakimamata 'a e komiti NEDC 'a ia na'e 'alu hake ai ki he pa'anga 'e \$250,000 pea toe tanaki mai 'e Nu'usila mo e mahu'inga tatau.

Kuo fokotu'u foki mo ha ma'u'anga fakamatala 'i he ngaluope (website) 'e he Sosaieti Takimamata 'a Tonga, ke tu'uaki 'aki 'a e ngaahi ngaue fakatakimamata pea mo fakalelei'i 'a e fakamatala ki he maketi.

4.3 Sekitoa Langa

Ko e tokoni 'a e sekitoa langa ki he Fakakatoa 'o e Koloa Ngaohi Fakalotofonua (GDP) ki he 2009/10 ko e peseti 'e 6.7. Ko e sekitoa ni na'e holo 'aupito 'aki 'a e peseti 'e 7.8 'i he 2009/10 pea 'oku fakafuofua 'e tupu'aki 'a e peseti 'e 10 'i he 2010/11. Ko e holo ko eni 'i he 2009/10 'oku makatu'unga ia mei hono toloi 'a e ngaahi langa lalahi na'e palani 'e fakahoko he ta'u ni, pea mo hono fakangatangata 'o e no mei he sekitoa pangike. Ko hono to e langa ko eni 'o Nuku'alofa 'a ia ko e fale Fung Shing, Golden fortune, Pangike ANZ pea mo Naroatham 'a ia kuo kakato. 'Oku kei hokoatu pe 'a e ongo langa na'e kamata mei he ta'u kuo'osi, 'a ia ko e OG Santf mo e Taumoepau pea ko e taha ne toki kamata (Royco). Ka kimui ni mai, 'oku kei fai pe hono tukuatu kitu'a 'a e ni'ihi 'o e ngaahi ngaue langa 'a ia 'e lava ke lahi ange 'a hono ngaue'aki 'o e kau ngaue mo e naunau langa fak-alotofonua. 'Oku kei hokohoko atu pe hono fokotu'utu'u 'a e no mei Siaina ki he fakalalaka 'o e ngaahi hala pule'anga 'a ia na'e tali 'e he Fale Alea pea kuo maau 'o teuteu ai pe ki hano fakahoko.

Fakatata3: Fakakatoa 'a e Ngaahi Ngaue Langa.

Ma'u'anga Fakamatala: Potunga Pa'anga mo Palani Fakafonua & Pangike PuleFakafonua 'a Tonga.

Kaikehe, ko e langa ko ia 'o e ngaahi hala, ngaahi falelotu, mo e konga faka'osi 'o e langa 'o e falemahaki Vaiola pea mo hono langa fakalalaka 'o e ako'anga, falemahaki, hala mo e

ngaahi nofo'anga 'aia na'e uesia 'e he peaukula 'i Niuatoputapu 'e fakahoko 'i he ta'u 'e tolu ka hoko. Kau atu ki ai mo hono fakapa'anga 'e he Pule'anga Siapani 'a e fakakakato ko ia 'o e falemahaki Vaiola fe'unga mo e pa'anga 'e \$38 miliona 'a ia ko e langa ni 'oku 'amanaki ke kamata he 2010/11. Ko e langa hala, 'oku lolotonga fakapa'anga ia 'e he Pangike Langa Fakalalakaka 'a 'Esia fe'unga mo e \$10.5 miliona 'i he'enau polokalama ko e "Poloseki ki he Ngaahi Hala 'o e Vahe Kolo" (Urban Integrated Road Project) pea ko e 'Iunioni 'a 'Iulope te nau fakapa'anga 'a e fakalalakaka 'a e ma'u'anga 'uhila 'o e ngaahi kolo ki 'uta. Ko e katoa 'o e ngaahi tokoni ko eni, te ne hiki'i hake 'a e tu'unga faka'ekonomika 'o e sekitoa ni.

Ko e holo 'i he talafi pa'anga mei muli, 'oku ne uesia 'a e ngaahi langa falenofu'anga mo e falelotu, ka 'oku 'i ai e 'amanaki 'e lahiange 'i he kaha'u vave mai, 'o fakatefito 'i ha vaveange 'a e tupu faka'ekonomika 'i he ngaahi fonua talafi pa'anga mai. 'Oku 'i ai foki 'a e fakafuofua 'e to e leleiangē 'a e no mei he ngaahi pangike ki he fale nofo'anga.

4.4 Tafa'aki Fakapa'anga mo e Kelekele

Ko e tu'unga 'oku 'i ai 'a e sekitoa fakapa'anga 'oku holo mamalie 'aki 'a e peseti 'e 2.0 'i he 09/10, fakatatau ki he holo peseti 'e 3.4 'i he 2008/09. Na'e to e fakamalohi'i foki 'e he ngaahi pangike 'a e tu'utu'uni ki he ngaahi no, 'o makatu'unga ai 'a e ma'olungaange 'a e no ta'e totongi, 'a ia ko e konga lahi ai mei he sekitoa pisinisi. Na'e holo'aki 'a e peseti 'e 11.0 'a e sekitoa pangike 'i he mahina 'e ono kuohili.

'I he tu'unga ko eni, na'e fakangaloku ai 'e he Pangike Pule Fakafonua 'a Tonga 'ene ngaahi tu'utu'uni ki he tafa'aki fakapa'anga ke faka'ai'ai 'a e ngaue faka'ekonomika kau ai hono tukuhifo 'a e peseti ki he pa'anga talifaki 'o e fakahu pa'anga (required deposit reserve) mei he peseti 'e 10 ki he peseti 'e 5, fakangata hono tukuatu 'o e ngaahi nouti 'a e Pangike Pule Fakafonua 'a Tonga (NRBT notes), mo hono totongi 'o e tupu peseti 'e 1 ki he palanisi 'o e 'akauni 'a e ngaahi pangike (Exchange Settlement Account) 'oku laka hake 'i he pa'anga 'e \$1 miliona.

5. KO E NGAahi SEKItOA KEHE MO E FAKAFUOFUA KI HE KAHA'U

Ko e konga ko 'eni 'oku fakaikiiki ai 'a e ngaahi sekitoa kehe mo e fakafuofua ki he kaha'u.

Tepile 3: Tupu Faka'ekonomika 'i he Ngaahi Sekitoa (%).

	2006/07	2007/08	2008/09	2009/10	2010/11	2011/12	2012/13
	Ola	Ola	Ola	Fakafuofua	Fakafuofua	Fakafuofua	Fakafuofua
<i>Sekitoa Ngoue moe Toutai</i>	1.7	0.6	-1.3	-1.2	0.3	1.0	1.0
Ngoue, Vaotata moe Toutai	1.7	0.6	-1.3	-1.2	0.3	1.0	1.0
<i>Sekitoa Ngaahi Koloa</i>	-2.0	1.7	3.0	-4.5	5.8	2.4	2.4
Keli'anga Maka	2.2	5.2	-2.9	-7.8	10.0	2.7	2.7
Ngaahi Koloa	-1.9	0.8	6.5	-2.3	3.5	2.2	2.2
Uhila moe Vai	0.9	3.6	-4.5	-3.9	3.3	2.3	2.3
Ngaahi Langa	-3.4	1.9	1.3	-7.8	10.0	2.7	2.7
<i>Sekitoa Ngaahi ngaue</i>	-1.9	2.2	-0.7	-0.1	0.3	1.3	1.4
Fefakatau'aki, Falekai & Hotele	4.3	6.9	1.4	-4.1	-1.7	1.2	1.4
Fefononga'aki & Fetu'utaki	5.9	-5.7	-2.1	1.9	2.4	2.7	3.0
Ngaahi Pangike & Ngaahi 'Api	-2.0	3.0	-3.4	-2.0	-1.0	1.0	1.0
Ngaue 'a e Pule'anga	-15.1	4.6	1.5	1.3	0.6	0.6	0.6
Fakafiefia mo Ngaahi Ngaue kehe	-2.8	-1.7	-7.1	4.3	1.8	1.8	2.1
Ngaahi Fale	2.1	1.9	1.5	1.1	1.1	1.1	1.1
To'o me i ai 'a e ngaahi totongi fakapangike	4.0	-6.4	9.3	-2.0	-1.0	1.0	1.0
Fakakatoa 'o e Koloa Fakatupu Fakalotofonua	-1.2	2.0	-0.4	-1.2	1.4	1.5	1.5

Ma'u'anga Fakamatala: Potunga Pa'anga mo Palani Fakafonua.

5.1 Ngoue mo e Toutai

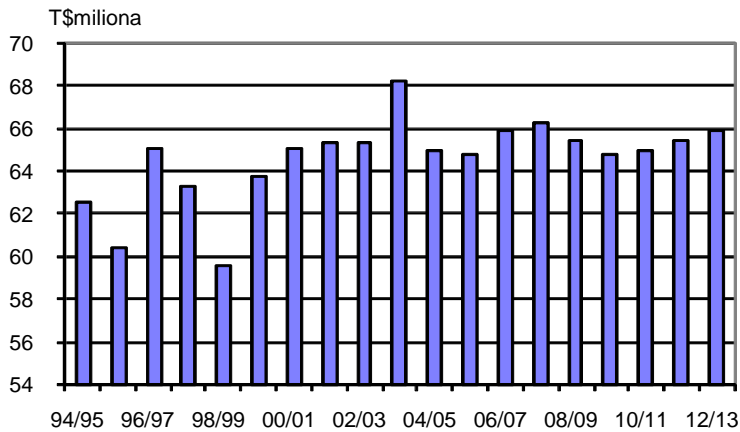
Ko e sekitoa Ngoue mo e Toutai 'oku peseti 'e 19.9 'i he Fakakatoa 'o e Koloa Ngaahi Fakalotofonua 'i he 2009/10. Ko e sekitoa ni na'e holo'aki e peseti 'e 1.2 'i he 2009/10 pea 'oku fakafuofua ke tupu peseti 'e 0.3 ki he 2010/11. Ko e fakafuofua ni 'oku fakatefito ia 'i hono uesia 'o e sekitoa ni 'e he faingata'a fakaenatula hange la'ala'a 'i he konga kimui 'o e ta'u kuo'osi mo e saikolone na'e hoko he kamata'anga 'o e ta'u ni. Na'e 'i ai 'a e fakafuofua 'a e Potungau Ngoue, Me'akai, Vaotata mo e Toutai, ko e mahu'inga 'o e maumau tupu mei he feliiuaki 'o e 'ea ki he ngoue, na'e laka hake 'i he pa'anga 'e \$15 miliona.

Ko hono huatu 'o e ngoue ki tu'apule'anga na'e holo 'aupito tautautefito ki he lahi 'o e toni hina na'e uta 'a ia na'e holo 'aki e peseti 'e 52 'i he 2009/10. Ko e la'ala'a mo e saikolone na'a na maumau'i 'a e konga 'o e ngoue foha, vanilla mo e kava na'e mei malava ke hu atu ki tu'apule'anga pea uesia foki mo hono to 'o e ngoue ki he ma'ume'atokoni. Na'e to e uesia foki 'e he vailasi 'a e konga lahi 'o e lesi na'e 'amanaki ke hu atu ki tu'apule'anga. 'Oku lahi foki 'a e fiema'u mei he ngaahi maketi mei tu'apule'anga 'a 'etau ngoue ka 'oku 'ikai malava ke feau. 'Oku to e 'i ai foki mo e faingata'a 'i hono fakakatoa 'a e ngaahi tu'utu'uni fakakolonitini mo e maketi. 'Oku ngaue fakataha foki 'a e pule'anga mo e sekitoa taautaha ke feau 'a e ngaahi palopalema ni.

Ko e tu'u 'a e ngoue ki he kaha'u, 'oku 'i ai 'a e fakafuofua 'e fakalalalakaange 'aki 'a e tupu peseti 'e 0.3 ki he 2010/11. 'Oku 'i ai foki mo e ngaahi fokotu'utu'u 'a e ngaahi fonua tokoni, hange ko e 'Iunioni 'a 'Iulope 'i he'enua polokalama STABEX kau ai hono to e to 'o e kava mo e vanilla, fakalelei'i 'o e misini ke ne sivi 'o e fua'i'akau ke uta atu ki tu'apule'anga (HTFA) 'i mala'evakapuna mo fokotu'u ha me'angaue fakakolonitini 'i Tongatapu mo Vava'u. Ko e ngaahi me'angaue ni 'e tokoni ia ki hano feau 'o e fiema'u 'a e ngaahi maketi 'i tu'apule'anga.

Ko e sekitoa toutai 'oku toe fakalalakaange 'i hono hu atu ki tu'apule'anga 'a e ngaahi me'a mo'ui 'o tahi hange ko e ika mo'ui mo e mokohunu, tautefito ki he ngaahi maketi hange ko Siaina, 'a ia 'oku ma'olunga ai 'a e totongi. Lolotonga 'oku mahu'inga 'a e mokohunu 'i he sekitoa ni, 'i he taimi tatau 'oku kei hu atu pe ki tu'apule'anga 'a e ika neongo pe 'oku holo.

Fakatata 4: Ngoue, Vaotata & Toutai.

Ma'u'anga Fakamatala: Potunga Pa'anga mo Palani Fakafonua.

Ko hono hu atu 'o e ika ki tu'apule'anga na'e holo'aki 'a e peseti 'e 29 makatu'unga he si'isi'i e maketi, faingata'aange hono ma'u 'o e naunau toutai, ma'olungaange 'o e totongi lolo mo e si'isi'iange 'o e ika 'oku ma'u. Ko hono huatu 'o e mokohunu na'e ma'olunga'aki 'a e peseti 'e 139 tupu 'i he 'alu hake hono totongi ofi ki he T\$40 ki he kilo. Na'e meimei nofo taha leva 'a e kau toutai ki hono toutai'i 'o e mokohunu, makatu'unga mei hono to e fakalahi 'o e 'inasi ke huatu ki tu'apule'anga, mo hono toe fakaloloa mahina 'e 2 hono toutai'i.

5.2 Koloa Ngaohi Fakalotofonua

Ko e koloa ngaohi fakalotofonua 'oku peseti 'e 9.9 'i he Fakakatoa 'o e Koloa Ngaohi Fakalotofonua ki he 2009/10. Ko e sekitoa ni na'e holo 'aki e peseti 'e 2.3 'i he 2009/10 pea 'oku fakafuofua 'e tupu peseti 'e 3.5 ki he 2010/11. Ko hono ngaohi 'o e koloa me'akai ki he fiema'u fakalotofonua 'oku ne tataki 'a e sekitoa ni. Ko hono ngaohi fakalotofonua 'o e koloa ke hu atu ki tu'apule'ana, 'oku uesia ia 'e he ma'olunga 'o e totongi ki he koloa mo e ngaue ke ngaohi'aki, hange ko e 'uhila, ngaue, fefononga'aki mo e si'isi'iange 'o e maketi fakalotofonua 'a ia 'oku 'i ai pe faingamalie ke vakai'i 'a e tu'unga ko ia. 'Oku kaunga foki 'a e holo ko eni 'i he lahi 'o e pa'anga talafi mei muli ki he si'isi'iange 'a e fiema'u 'o e koloa ngaohi fakalotofonua tautautefito ki he koloa me'akai.

Ko e hu ko ia 'a e Pule'anga 'o kau 'i he ngaahi alelea fefakatau'aki, 'oku 'i ai 'a e 'amanaki 'e 'i ai 'a e ola lelei ki he fakalalaka 'o e sekitoa ni.

Kaekehe, 'oku lolotonga fai foki 'a e ngaue ke fakalelei'i 'a e ngaue 'a e sekitoa ni pea ko e Kosilio ki he Fakalalaka Faka'ekonomika (NEDC) na'e fokotu'u 'o fakataumu'a ke ne vakai'i mo fokotu'u ki he Kapineti ha ngaahi founa ke fakalalaka ai 'a e tu'unga faka'ekonomika 'o taki ai 'a e sekitoa taautaha. 'I he taimi tatau 'oku lolotonga ngaue 'a e Potungae Ngaue, Fefakatau'aki mo e Ngaahi Ngaue'anga ki hono tukuatu 'a e Senita ki he Ngaahi Ngaue'anga Iiki (SIC) ke tokanga'i mo fakalele mei tu'a pe ko ha kautaha.

5.3 Ngaue fakakomesiale, falekai mo e hotele

Ko e sekitoa Ngaue Fakakomesiale, Falekai mo e ngaahi Hotele na'e peseti 'e 13.3 'o e Fakakatoa 'o e Koloa Ngaohi Fakalotofonua ki he 2009/10. Ko e sekitoa ni na'e holo 'aki 'a e peseti 'e 4.1 'i he 2009/10 pea 'oku fakafuofua 'e holo mamalieange 'aki 'a e peseti 'e 1.7 ki he 2010/11. Ko e sekitoa ni na'e fu'u uesia lahi 'aupito mei he faingata'a'ia faka'ekonomika fakamamani lahi mo e uesia 'i he takimamata. Ko e kongala lahi 'o e sekitoa ni 'oku fakafuofua ki he peseti 'e 80 ko e ngaue fakakomesiale ia pea ko e toenga ko e ngaahi falekai mo e ngaahi hotele.

Ko e holo lahi 'i he talafi pa'anga mei muli na'a ne uesia lahi 'a e ma'u'anga pa'anga 'o e ngaahi famili, 'a ia na'e hoko ai 'a e koviange 'a e sekitoa ni. 'Oku 'i ai foki 'a e fakafuofua ko e tupu faka'ekonomika 'i he sekitoa ni 'e vave ni pe 'ene lelelange ka 'e fakafalala ia 'i he vaveange 'a e kake 'o e ongo me'a ni pea 'i ha tu'unga fakafiemale.

Ko e fakafuofua fakalukufua ki he ma'u'anga pa'anga 'a Tonga mei he talafi pa'anga mei muli mo e takimamata (kau ki ai mo e vahe) ki he 2010/11, 'e holo 'aki 'a e peseti 'e 5.5 fakatatau ki he holo peseti 'e 9.9 ki he 2009/10 hange ko ia 'oku ha atu he tepile 2. 'Oku 'i ai e tu'amelie ki he kaha'u, fakafehoanaki ki he tu'unga lolotonga, 'o makatu'unga he fakalaka kimu'a e tu'unga faka'ekonomika 'o e ngaahi fonua lalahi 'o mamani mei he palopalema fakamamani lahi na'a ne uesia e tu'unga fakaekonomika. 'Oku 'iai 'a e fakafuofua 'e kei tatau ai pe 'a e vahenga 'o e sekitoa taautaha mo e pule'anga.

5.4 Ngaahi Ngaue 'a e Pule'anga

Ko e sekitoa ngaue 'a e pule'anga 'oku peseti 'e 12.3 'o e Fakakatoa 'o e Koloa Ngaohi Fakalotofonua 'i he 2009/10. Ko e sekitoa ni na'e tupu peseti 'e 1.3 ia 'i he 2009/10 fakatatau ki he peseti 'e 1.5 'i he 2008/09 pea 'oku fakafuofua 'e tupu peseti 'e 0.6 ki he 2010/11. Ko e fakafuofua peseti 'e 1.3 'oku ha mai ai 'a hono tauhi 'e he pule'anga hono tu'unga fakapa'anga, fakatatau ki he tu'utu'uni ngaue fakapa'anga 'o e 2008/09. Koe'uhi ko e to lalo faka'ekonomika, na'e to e vakai'i 'e he pule'anga 'ene tu'utu'uni ngaue, kau ai mo hono ta'ofi hono to e fakangaue'i ha taha, toloi mo e fakamole ki he ngaahi me'angaue lalahi mo e monomono, pea ta'ota'ofi mo e fakamole ki he folau. Na'e makatu'unga mei heni 'a hono tu'usi kotoa 'o e patiseti 'o e ngaahi potungaue, tukukehe 'a e potungaue mo'ui mo e ako, 'a ia ne uesia ai e fakamole ki hono fakalele 'o e potungaue.

'Oku ha mahino heni hono kei pukepuke 'e he sekitoa ni 'a e tu'unga faka'ekonomika neongo 'a e ngali si'isi'i 'e ne tokoni ki he tu'unga faka'ekonomika fakalukufua. Kaekehe, 'oku fakatokanga'i 'e he Pule'anga he'ikai malava ke kei hokohoko atu ai pe 'eni 'i he kaha'u, ka 'oku ne kei tu'uikaivi pe ke fakahoko 'a e ngaahi fakalelei, ke kei lele 'i matangi ai pe 'ene fakahoko fatongia pea to e lelelange, mo ma'uma'uluta 'a e fa'unga 'o e Pule'anga ke ne fakatupulekina e tupu faka'ekonomika 'oku tataki 'e he sekitoa taautaha.

'Oku 'i ai foki 'a e fakafuofua ki he kaha'u vave mai ko e ngaue 'a e pule'anga 'e tupu peseti 'e 0.6 ia. Kaekehe ko e fakalelei fakapolitikale 'i he kongala ki mui 'o e 2010 'e 'i ai 'ene kaunga ki he sekitoa ni.

5.5 Fefononga'aki mo e Fetu'utaki

Ko e sekitoa Fefononga'aki mo e Fetu'utaki 'oku peseti 'e 7.5 'a e Fakakatoa 'o e Koloa Ngaohi Fakalotofonua 'o e 2009/10. Na'e tupu peseti 'e 1.9 'i he 2009/10 'a e sekitoa ni pea 'oku fakafuofua 'e tupu peseti 'e 2.4 ki he 2010/11. 'Oku meimei fakatefito foki 'a e tupu ni 'i

he malohi 'o e fe'au'auhi 'a e ongo kautaha fetu'utaki fakalotofonua ni. 'Oku tupu ai 'a e hokohoko atu 'a e ma'ulaloange 'o e totongi, pea to e lahiange 'a e ngaahi 'elia 'oku malava ke ma'u ai 'a e fetu'utaki neongo 'a e si'isi'i ange 'a e maketi. 'Oku tokoni lahi foki mo e longomo'ui 'a e fefolau'aki vakapuna fakalotofonua 'o tokoni ai ki he ngaahi sekitoa kehe.

Na'e hoko foki 'a e ngoto ko ia 'a e MV Ashika ke ne uesia ai 'a e fefolau'aki fakalotofonua. Na'e to e fakamalohi'i ai 'a e tu'utu'uni fefolau'aki ki he ngaahi vakatahi pea ta'ofi fakataimi ai mo e fakahoko ngaue 'a e ngaahi kautaha vaka kehe. Ko e tu'uta mai 'a e vaka fakataimi mo hono to e fakalelei'i 'o e ngaahi kautaha vaka kehe, kuo ne hiki'i ai 'a e tu'unga faifatongia he vaha'a 'o Tonga ni mo e ngaahi 'otu motu.

'I he'ene tu'u ki he kaha'u ma'ae sekitoa Fetu'utaki, 'e lelei 'aupito mei he ngaahi palani ngaue lalahi ke fakalelei'i 'a e fetu'utaki mo e toenga 'o mamani. 'Oku lolotonga fakahoko 'e he ongo Kautaha Fetu'utaki mo e Pule'anga ha fokotu'utu'u mo e Pangike Langa Fakalalaka 'a 'Esia mo e Pangike 'a Mamani ke fakapa'anga ha ngaue ke ne fakavave'i 'a e fetu'utaki 'i ha totongi fe'unga. 'Oku 'amanaki ke tupu fakautuutu 'a e sekitoa ko eni mei hano toe fakafaingamalie'i 'a e ke kau mai ha ngaahi kautaha kehe.

5.6 Ngaahi Ngaue'anga Kehe

Ko e sekitoa Keli'anga Maka na'e peseti 'e 0.3 'o e Fakakatoa 'o e Koloa Ngaohi Fakalotofonua ki he 2009/10. Ko e sekitoa ni na'e holo 'aki 'ae peseti 'e 7.8 'i he 2009/10 ka 'oku fakafuofua 'e tupu peseti 'e 10.0 ki he 2010/11. 'Oku fakafuofua ko e sekitoa ni 'e meimei tupu fakatatau ia ki he sekitoa Langa.

Ko e sekitoa 'Uhila mo e Vai 'oku peseti 'e 2.4 'o e Fakakatoa 'o e Koloa Ngaohi Fakalotofonua ki he 2009/10. Ko e sekitoa ni na'e holo'aki 'a e peseti 'e 3.9 'i he 2009/10 pea 'oku fakafuofua 'e tupu'aki e peseti 'e 3.3 ki he 2010/11. Ko e holo ko eni 'i he 2009/10 'oku fekau'aki ia mo e holo 'i hono ngaue'aki, tupu mei he to lalo 'a e talafi pa'anga mei muli. Ko e totongi 'o e Vai ki he 'iuniti, na'e 'alu hake ia 'i he 'uluaki mahina ono 'o e ta'u fakapa'anga ni. 'Oku 'i ai 'a e fakafuofua 'e to e lahiange 'a hono ngaue'aki 'o e vai mo e 'uhila makatu'unga me i he to e lahiange 'a e ngaue langa mo e fiema'u.

Ko e sekitoa Fakafiefia mo e Ngaue Fakataautaha 'oku peseti 'e 6.7 'a e Fakakatoa 'o e Koloa Ngaohi Fakalotofonua ki he 2009/10. Ko e sekitoa ni na'e tupu peseti 'e 4.3 'i he 2009/10 pea 'oku 'amanaki 'e tupu peseti 'e 1.8 ki he 2010/11. 'Oku 'i ai 'a e 'amanaki lelei ki ai 'i he kaha'u fakatatau ki he ngaahi polokalama ngaue fakafonua, hange ko e ngaahi siasi, ngaue fakakolo mo e fakafamili foki.

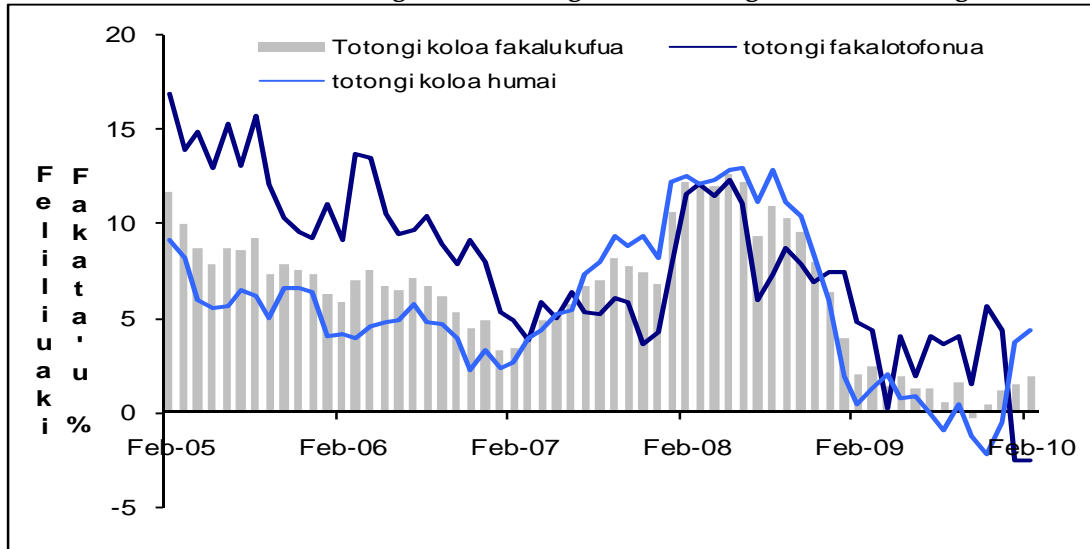
5.7 Hikihiki 'i he totongi koloa.

Ne lava ke ta'ota'ofi e hikihiki 'o e totongi koloa he ngaahi ta'u huohili, 'o lava ai ke holo peseti 'e 0.4 'a e totongi koloa 'i he faka'osinga 'o 'Okatopa 2009. Ko e totongi koloa na'e ma'olunga mai pe ia mei he kuohili. Ko e hiki fakata'u ki he totongi koloa na'e a'u ki he peseti 'e 1.9 'i he faka'osinga 'o Fepueli 2010, ko e 'alu hake ia mei he peseti 'e 1.5 'i he faka'osinga 'o Sanuali 2010, ka 'oku kei ma'ulalo ange pe eni 'i he peseti 'e 2 he ta'u kuo hili. Ko e ma'olunga ange totongi koloa fakata'u 'oku ha mai ai 'a e hikihiki 'i he ngaahi totongi koloa hu mai, makatu'unga mei he kei hokohoko atu pe 'a e hikihiki 'o 'au ki he pa'anga 'Amelika 'e \$80 ki he talamu lolo 'i Ma'asi 2010. Ko e hiki lolotonga ne toki fakahoko ki he totongi lolo fakamamani lahi, na'e makatu'unga ia 'i he fiema'u lahi mei he ngaahi fonua langalanga hake, hange ko Siaina, to e momoko ange 'a e 'ea he ngaahi fonua tokelau, fakalakaange 'a e 'ekonomika 'a 'Amelika mo e to e holo e mahu'inga 'o e pa'anga 'Amelika. Ko e nga'unu ko

eni he totongi e lolo fakamamani lahi ne afuhia mai ai pe ki he totongi lolo fakalotofonua he hili 'a e mahina 'e taha.

Fakatata 5: Hikihiki 'a e totongi koloa, totongi 'o e ma'u'anga ivi, mo e totongi koloa humai.

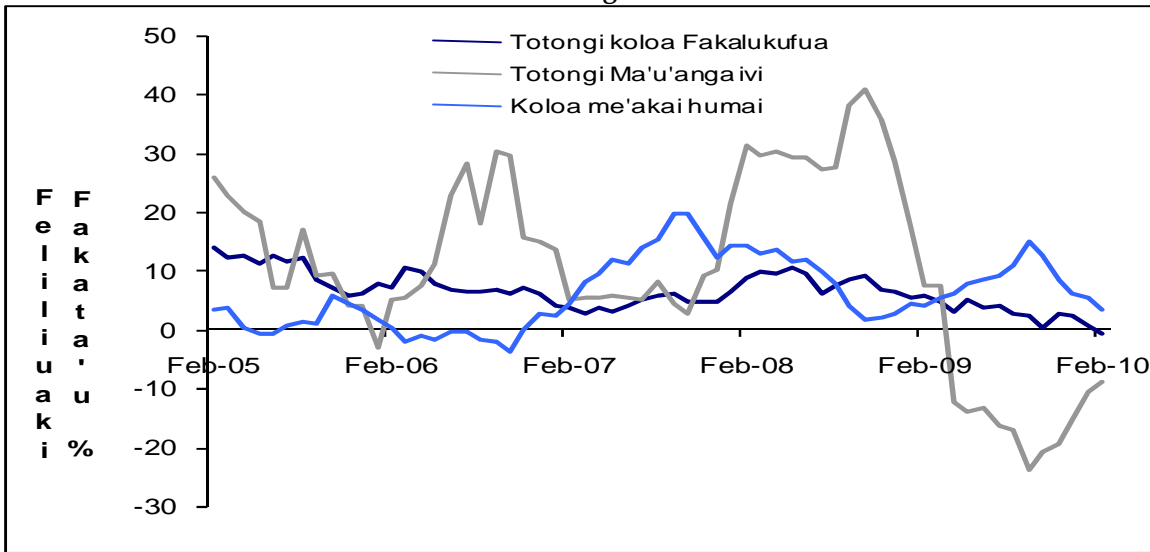
Ma'u'anga Fakamatala: Pangike Pule Fakafonua 'a Tonga.

Ko e hikihiki he totongi 'o e koloa hu mai na'e a'u ia ki he peseti 'e 4.3 'i he faka'osinga 'o Fepueli 2010 mei he peseti 'e 0.4 ki he ta'u kuohili. Ko e hikihiki ko eni 'i he totongi koloa hu mai, na'e meimei fakatefito ia 'i he ma'olungaange 'a e totongi 'o e fefononga'aki, 'a ia 'oku ne fakaha mai 'a e to e liliu 'i he totongi 'o e lolo fakamamani lahi. Neongo 'a e holo 'i he mahu'inga 'o e pa'anga Tonga fakatatau ki he pa'anga Nu'usila 'i he mahino 6 kuo hili, ko e totongi 'o e koloa me'akai na'e hu mai, na'e kei hokohoko pe ke holo, 'a ia 'oku ne fakaha mai 'a e to e holoaange 'a e tupu he totongi 'o e koloa me'akai 'i Nu'usila mo e 'Aositelelia. 'E malava pe ke to e mamalie ange 'a e tupu faka'ekonomika 'a Tonga (hange ko e holo 'a e fiema'u fakalukufua) 'a ia 'e fua 'e he kakai 'oku nau hu mai e koloa mei tu'apule'anga 'a e ngaahi hikihiki ko eni 'i he totongi koloa tupu mei he holo 'a e mahu'inga 'o e pa'anga mei hono fakasi'isi'i 'o e tupu, 'o hoko ai 'a e holo 'i he totongi koloa fakalotofonua.

Ko e hikihiki 'i he totongi koloa fakalotofonua na'e holo'aki 'aki 'a e peseti 'e 2.5 'i he faka'osinga 'o Fepueli 2010. Ko e totongi lolo mo e 'uhila fakalotofonua na'e meimei fakatefito ai 'a e holo 'i he totongi koloa fakalotofonua, 'a ia 'oku ha mai ai 'a e holo 'i he totongi fakalotofonua 'o e 'uhila 'aki e peseti 'e 19 'o a'u ki Fepueli 2010. Ko e holo ko eni 'i he totongi 'o e 'uhila na'e makatu'ungia ia 'i he holo 'a e totongi 'o e lolo 'i he ta'u ni.

Ko e totongi fakalukufua, 'ikai lau ki ai 'a e totongi 'o e koloa me'akai mo e ma'u'anga ivi, na'e holo 'aupito 'aki 'a e peseti 'e 0.6 mei he peseti 'e 5.8 ki he faka'osinga 'o Fepueli 2010. Na'e holo foki 'a e hikihiki 'o e totongi koloa fakata'u ki he peseti 'e 1.2 'i he faka'osinga 'o Fepueli 2010, fakafehoanaki ki he peseti 'e 9.1 'i he taimi tatau 'o e ta'u kuo'osi.

Fakatata 6: Fakakalalalasi 'i he hikihiki 'o e totongi koloa.

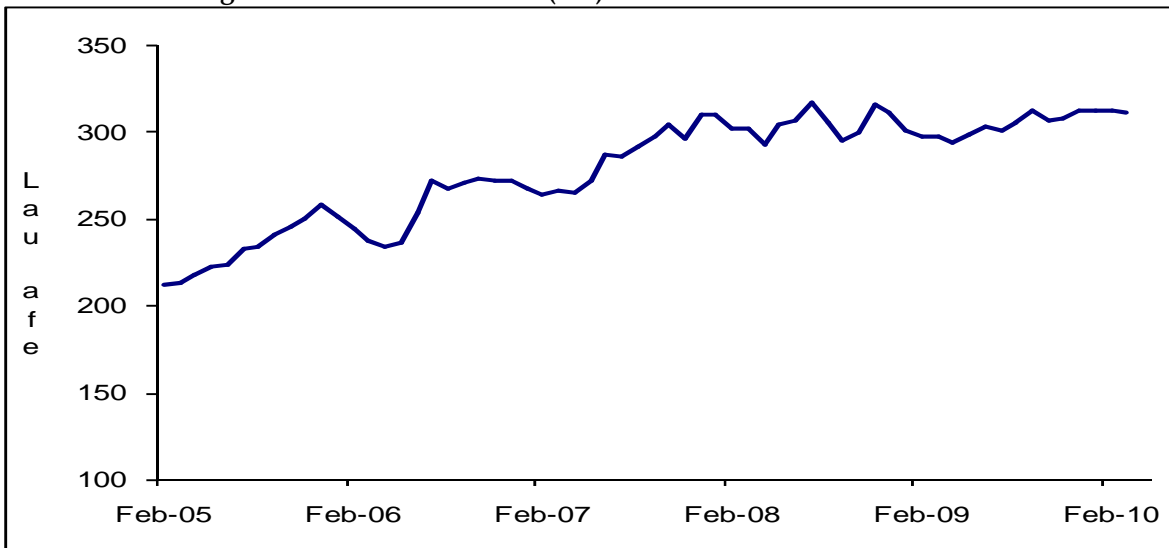

Ma'u'anga Fakamatala: Pangike Pule Fakafonua 'a Tonga.

6. PA'ANGA FAKALUKUFUA 'A E FONUA

Ko e pa'anga fakalukufua 'a e fonua na'e a'u ki he \$132.2 miliona, ko e kake 'aki 'eni 'a e peseti 'e 4.9 'i he faka'osinga 'o Fepueli 2010, 'o makatu'unga mei he lahi 'a e fakahu pa'anga tu'upau, 'aki 'a e peseti 'e 8.8. Ko e fakahu pa'anga taimi nounou mo e pa'anga 'oku 'i tu'a 'i he pangike, na'e toe ma'olunga mo ia 'o a'u ki he ngata'anga 'o Fepueli 2010, 'aki 'a e peseti 'e 5.4 mo e peseti 'e 9.6.

Fakatata 7: Pa'anga Fakalukufua 'a e Fonua (M3)

Ma'u'anga Fakamatala: Pangike Pule Fakafonua 'a Tonga.

6.1 No ki he Sekitoa Taautaha

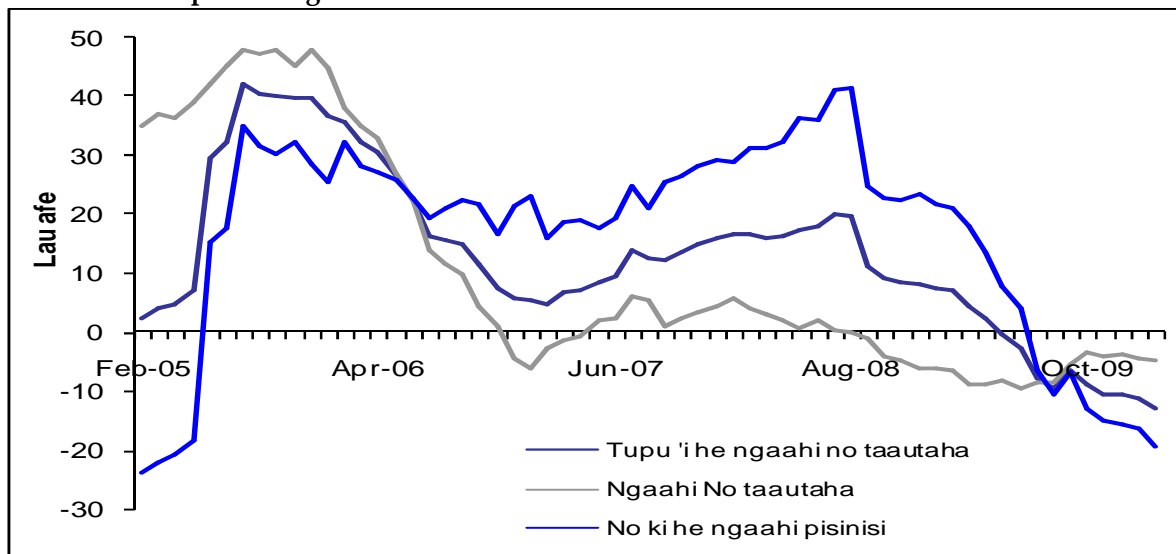
Na'e kei fakautuutu ai pe 'a e holo 'i he ngaahi no na'e tuku atu 'e he ngaahi pangike ki he sekitoa taautaha 'aki 'a e peseti 'e 12.9 he ta'u ngata ki Fepueli 2010, makatu'unga 'i he si'isi'iange 'a e no ki he tafa'aki fakapisinisi 'aki 'a e peseti 'e 19.3. Ko e ngaahi no ki he fiema'u taautaha na'e holo mo ia 'aki 'a e peseti 'e 4.6 'i he taimi tatau. Na'e ha mai e holo 'i he ngaahi no 'i he ngaahi pangike, 'a 'enau to e fakamalohi'iange 'enau ngaahi tu'utu'uni ki he

fiema'u no koe'uhi ko e lahiange 'a e ngaahi no palopalema, nunu'a 'o e faingata'a fakapa'anga fakamamani lahi 'i he ngaahi ngaue faka'ekonomika fakalotofonua mo hono to e totongi fakafoki 'o e no 'a e kosilio 'a e kau to hina, 'a ia na'e fuoloa 'a 'ene palopalema.

Lolotonga 'a e ta'u 'e ua kuohili, ko e no na'e tukuatu 'e he ngaahi pangike na'e meimei fakahangatonu pe ia ki he ngaahi kautaha pisinisi, tautautefito ki he ngaahi no ki he ngaahi ngaue kehe pea pehe ki he fefakatau'aki koloa fakalukufua mo fakamovetevete. 'I he mahina 'e ono kuohili, ko e no ki he ngaahi kautaha pisinisi na'e holo ia 'aki 'a e peseti 'e 11.0.

'I he mahina 'e ono kuohili, na'e kei fakangaloku pe 'a e tu'unga 'o e fokotu'utu'u ngaue fakapa'anga, koe'uhi na'e 'i he tu'unga fakafiemalie pe 'a e pa'anga talifaki, tu'unga ma'ulalo 'a e hikihiki 'o e totongi koloa pea mo e fakafuofua ki ha tu'unga lelei 'i he ngaahi me'afua faka'ekonomika ko 'eni. 'I Sanuali 2010, na'e totongi ai 'e he Pangike Pule 'a e tupu peseti 'e 1 ki he palanisi 'o e ngaahi 'akauni ngaue 'a e ngaahi pangike 'oku laka hake he pa'anga 'e \$1 miliona kae malava ke holo 'a e totongi tupu 'i he ngaahi no, 'o 'ikai ke tokoni'i pe 'a e kau no ka ke toe faka'ai'ai 'a e no ke toe longomo'ui ange 'a e ngaahi ngaue faka'ekonomika. 'I Ma'asi 2010, na'e holoki ai 'e he Pangike Pule 'a e totongi tupu 'oku hilifaki ki he alepau no pa'anga mo e ngaahi pangike fakalotofonua mei he peseti 'e 4.5 ki he peseti 'e 1.9, ke tu'unga tatau mo e holo 'o e totongi tupu 'i he ngaahi feno'aki fakapangike. Na'e kei 'i he tu'unga ma'olunga pe 'a e pa'anga ngaue 'a e ngaahi pangike fe'unga mo e \$51.6 miliona he faka'osinga 'o Fepueli 2010.

Fakatata 8: Tupu 'i he ngaahi no ki he Tafa'aki Taautaha

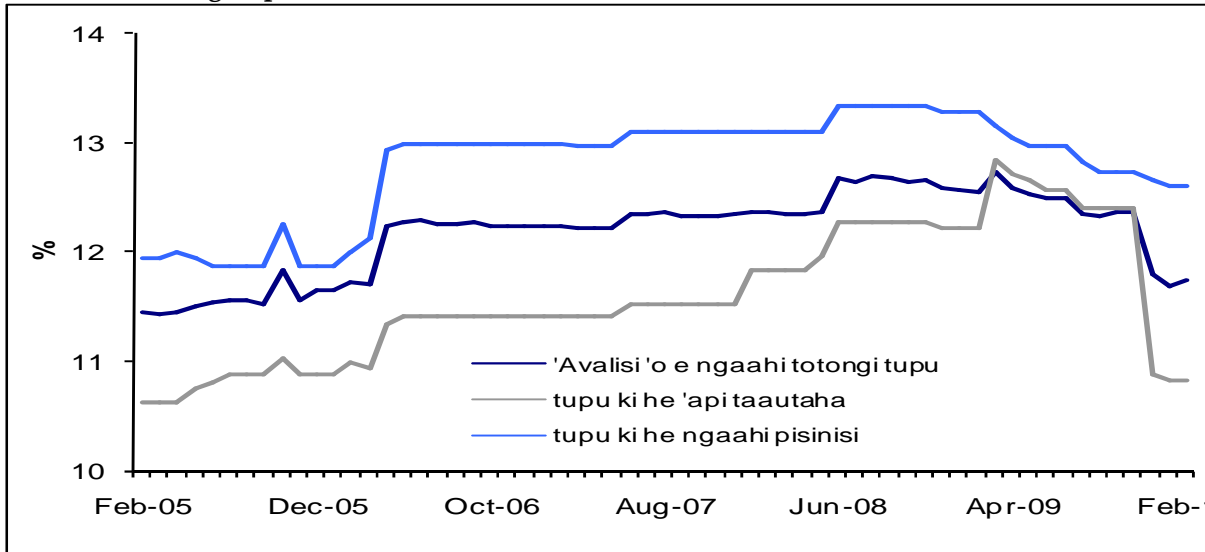
Ma'u'anga fakamatala: Pangike Pule Fakafonua 'a Tonga

6.2 Ngaahi Totongi Tupu

Na'e holo 'a e ngaahi totongi tupu fakamovetevete 'i he mahina 'e ono ki he tahaua kuohili, makatu'unga ia 'i he holo lahi 'a e totongi tupu 'i he fakahu pa'anga tu'upau pea mo e holo 'a e totongi tupu ki he ngaahi no. Na'e holo 'a e totongi tupu ki he fakahu pa'anga si'isi'iange he pa'anga 'e \$50,000 he ta'u kuohili 'o ngata ki Fepueli 2010. Ko e tupu ki he fakahu pa'anga tu'upau mahina 'e taha, ne holo lahi'aki ia 'a e peseti 'e 2.5 mei he ta'u kuohili. Na'e to e holo foki mo e tupu ki he fakahu pa'anga mahina 'e tolu mo e mahina 'e tahaua he vaha'a taimi tatau 'aki 'a e peseti 'e 1.8 mo e peseti 'e 1.6. Ko e 'avalisi ki he totongi tupu he fakahu pa'anga tu'upau, 'oku totongi atu 'e he ngaahi pangike fakakomesiale, ne holo ia ki he peseti 'e 4.6 'i Fepueli 2010 mei he peseti 'e 6.3 'i Fepueli 2009.

Ko e totongi tupu ki he no na'e to e holo ia he mahina 'e tahaua kuohili ki Fepueli 2010, 'oku ha heni 'a e ma'ulaloange 'a e fakamole ki he totongi tupu 'i he ngaahi pangike mo e ngaahi founa ngaue 'oku hilifaki 'e he Pangike Pule, 'o fakataumu'a ke holoki 'a e totongi tupu. Ko e 'avalisi ki he totongi tupu ki he no langa fale 'oku 'i he peseti 'e 10.8, ma'ulalo ia 'i he peseti 'e 12.2 he ta'u kimu'a. Ko e 'avalisi ki he totongi tupu 'o e no ki he ngaahi pisinisi, 'oku peseti 'e 12.6, ma'ulalo ange ia 'i he peseti 'e 13.3 'o e taimi tatau he ta'u kuo'osi. Ko e 'avalisi ki he totongi tupu 'o e ngaahi no fakakatoa na'e holo ia ki he peseti 'e 11.7 'i Fepueli 2010 mei he peseti 'e 12.6 'i Fepueli 2009.

Fakatata 9: Totongi tupu 'i he no

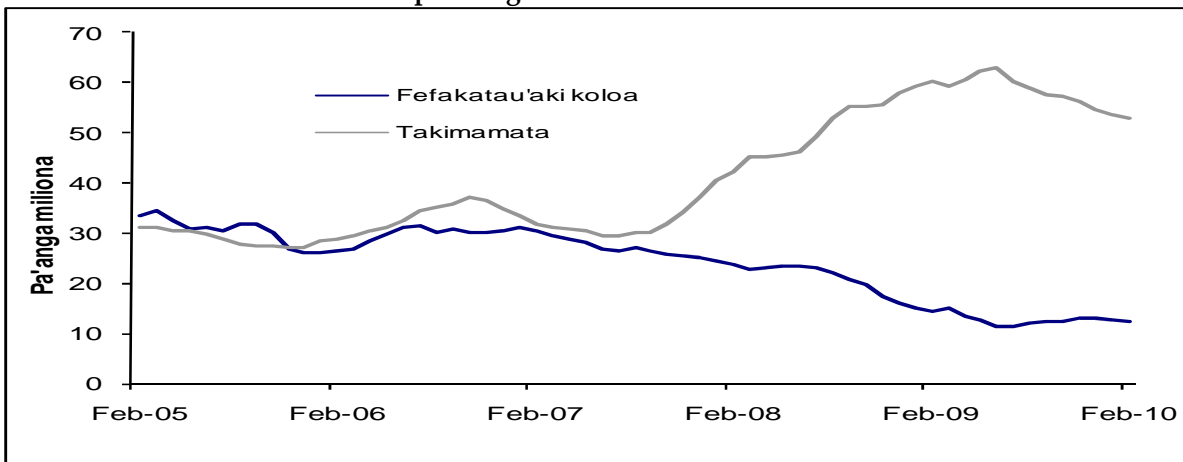
Ma'u'anga fakamatala: Pangike Pule Fakafonua 'a Tonga

7. FAKALAKALAKA SEKITOA KI TU'APULE'ANGA

7.1 Koloa Huatu ki Tu'apule'anga

Na'e tu'uma'u pe 'a e tu'unga 'o e koloa hu atu ki tu'apule'anga, holo'aki 'a e peseti 'e 13 he ta'u ngata ki Fepueli 2010 (Fakafuofua OET). Na'e holo 'a e koloa hu atu ki tu'apule'anga talu mei he 2008 'o ha mahino ai 'a e holo 'i he hu atu 'o e hina mo e ika, neongo 'a e tu'unga lelei ne 'i ai e huatu 'o e mokohunu ki muli.

Fakatata 20: Koloa Huatu ki tu'apule'anga.

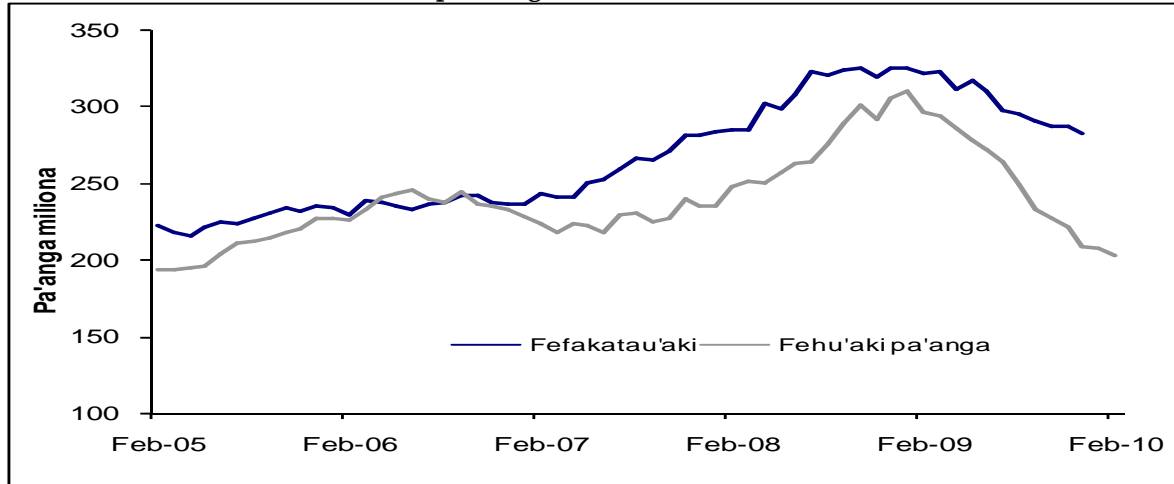

Ma'u'anga fakamatala: Pangike Pule Fakafonua 'a Tonga

7.2 Koloa Humai mei Tu'apule'anga

Na'e toe holoange 'a e totongi 'o e koloa hu mai mei tu'apule'anga, 'o ha mahino mai ai 'a e holoa 'i he tu'unga fiema'u fakalotofonua, makatu'unga he to lalo 'a e pa'anga talafi mai mei he kainga 'i muli. 'I he ta'u ngata ki Fepueli 2010, na'e holo 'a e totongi ki he koloa hu mai 'aki 'a e peseti 'e 32 ki he pa'anga 'e \$203 miliona fakahoa ki he pa'anga \$296.4 miliona he ta'u kimu'a. Neongo 'a e holo 'i he totongi fakakatoa 'o e koloa hu mai, ko e totongi lolo na'e kamata ke kake 'i he mahina 'e ono kuohili, fakataha mo e tu'unga ma'olunga 'o e totongi lolo 'a tu'apule'anga, 'aia 'e malava ke ne uesia 'a e pa'anga talifaki 'a e pule'anga 'i muli.

Fakatata 11: Koloa Humai mei Tu'apule'anga

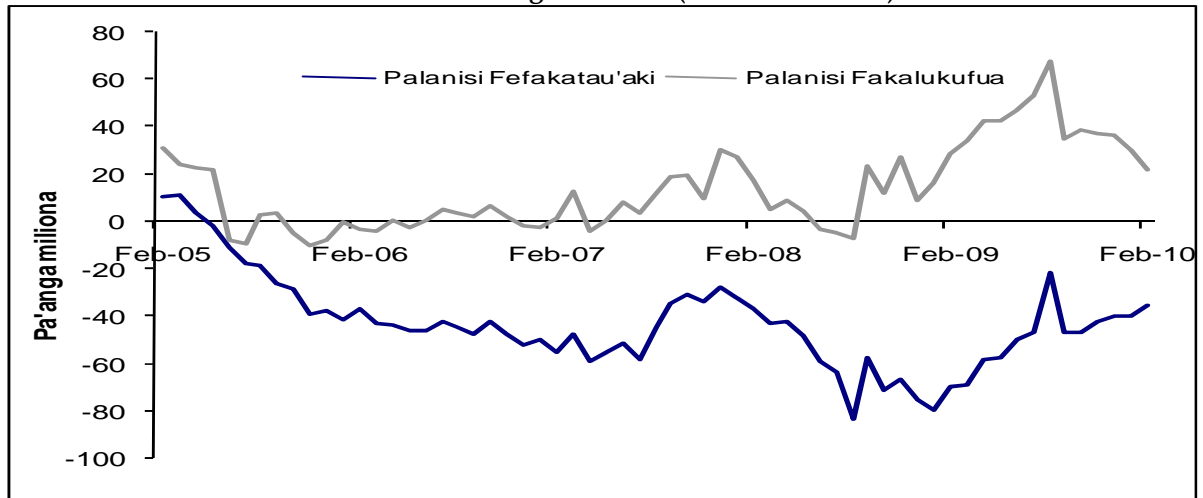

Ma'u'anga fakamatala: Pangike Pule Fakafonua 'a Tonga.

7.3 Palanisi 'o e Fehu'aki Pa'anga mo Muli

Na'e holo 'a e fe'amokaki 'i he 'akauni lolotonga ki he pa'anga 'e \$35.1 miliona he ta'u ngata ki Fepueli 2010, fakahoa ki he \$68.9 miliona 'i Fepueli 2009, na'e makatu'unga eni he holo 'a e totongi ki he koloa hu mai. Ko e hulu 'i he 'akauni tefito fakataha mo e hulu 'i he pa'anga humai te'eki ke lekooti, na'e lahi ange ia he fe'amokaki 'i he 'akauni lolotonga 'o makatu'unga ai 'a e hulu \$22.4 miliona 'i he palanisi fakakatoa 'o e fehu'aki pa'anga mo muli he ta'u ngata ki Fepueli 2010.

Fakatata 12: Palanisi 'o e Fehu'aki Pa'anga mo Muli (Fakafuofua OET)

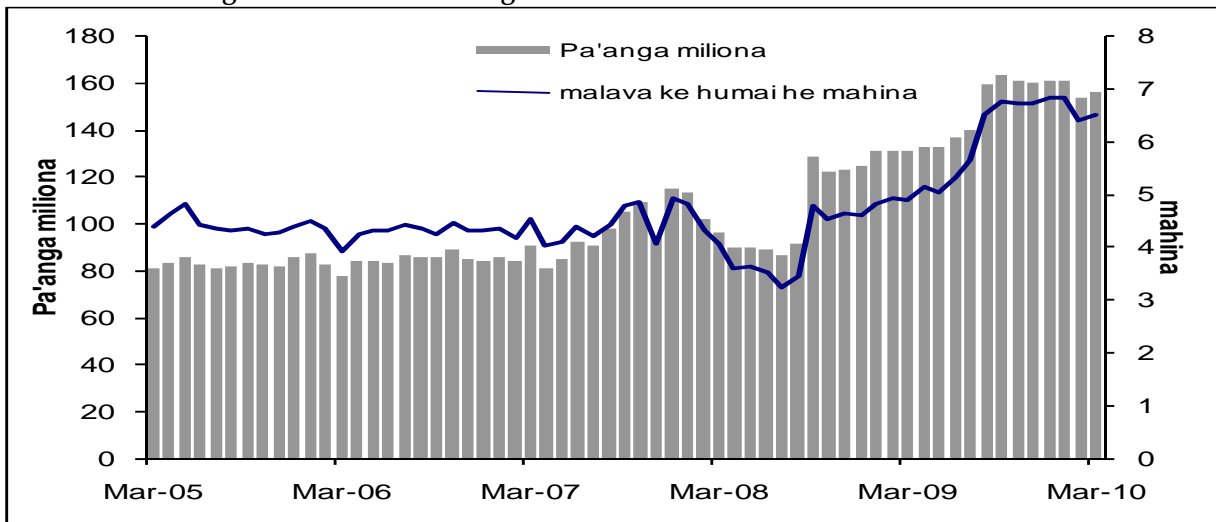

Ma'u'anga fakamatala: Pangike Pule Fakafonua 'a Tonga.

7.4 Pa'anga Talifaki

Na'e kei 'i he tu'unga ma'olunga pe 'a e Pa'anga Talifaki 'a e Pule'anga 'i muli 'i he ngaahi mahina 'e ono kuohili, neongo 'ene holo hifo ki he pa'anga 'e \$155.5 miliona he faka'osinga 'o Ma'asi 2010, mei he \$163.3 miliona he faka'osinga 'o Sepitema 2009. Ko e tu'unga ma'olunga 'o e pa'anga talifaki 'a e pule'anga 'i muli, talu mei 'Aokosi 2009 na'e makatu'unga ia he pa'anga humai mei he Kautaha Pa'anga Fakavaha'apule'anga (IMF) mo e Pangike Fakalalakaka 'a 'Esia (ADB), fakataha mo e holo 'a e totongi koloa hu mai 'aia na'e laka hake ia he holo 'i he pa'anga talafi mai mei he kainga 'i muli pea mo e pa'anga hu mai mei he takimamata. Ko e holo 'i he pa'anga talifaki 'i muli he mahina 'e ua kuohili, na'e makatu'unga ia he tu'unga ma'olunga ne 'iai 'a e totongi fakafoki 'o e ngaahi no 'i he pa'anga muli. 'I hono fua'aki 'a e lahi 'o e totongi koloa hu mai, na'e laka hake 'i he tu'unga fe'unga ki he mahina 'e 6.5 'i he faka'osinga 'o Ma'asi 2010. 'Oku ha heni 'oku 'iai 'a e tu'unga holoa 'i he fiema'u fakalotofonua, holo 'i he totongi koloa hu mai pea mo e to e fakangatangata ki he ngaahi no.

Fakatata 13: Pa'anga Talifaki 'a e Pule'anga 'i Muli

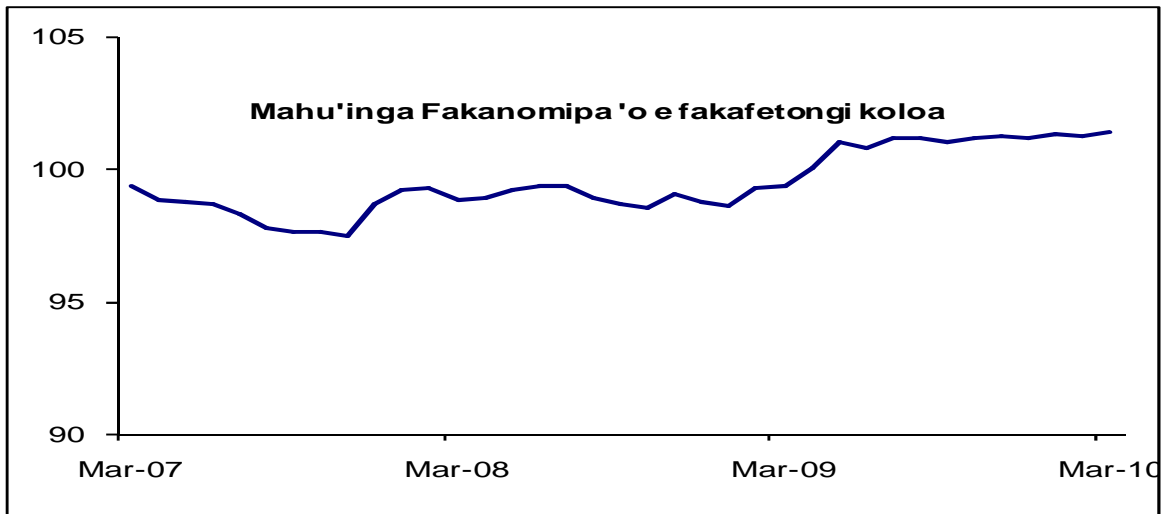
Ma'u'anga fakamatala: Pangike Pule Fakafonua 'a Tonga.

7.5 Fakafetongi Pa'anga Muli

'I he'ene a'u mai ki he faka'osinga 'o Ma'asi 2010, na'e tupu malohi ange 'a e pa'anga Tonga fakafehoanaki ki he pa'anga 'Amelika 'aki 'a e peseti 'e 12.9 pea mo e pa'anga Siapani (yen) 'aki 'a e peseti 'e 8 ka e holo 'i hono fakafehoanaki ki he pa'anga 'Aositelelia 'aki 'a e peseti 'e 16.3 pea pehe ki he pa'anga Nu'usila 'aki 'a e peseti 'e 10.3. 'I hono ngaue'aki 'a e me'afua 'o e fefakatau'aki, na'e malohiange 'aki 'a e peseti 'e 2 'a e fakafetongi pa'anga (NEER1) ki he ta'u 'o ngata mai ki Ma'asi 2010, 'a ia 'oku ha mai 'a e malohi 'a e pa'anga Tonga fakafehoanaki mo e pa'anga 'Amelika pehe ki he pa'anga Siapani (YEN). Ko e fakafetongi pa'anga (REER) na'e holo'aki 'a e peseti 'e 4 ki he ta'u 'o ngata mai ki Tisema 2009.

¹ Tu'unga fakanomipa 'o e fetongi pa'anga mo muli 'o fakatatau ki he fefakatau'aki 'i he pa'anga Tonga.

Fakatata 14: Pa'anga Talifaki 'a e Pule'anga 'i Muli

Ma'u'anga Fakamatala: Pangike Pule Fakafonua 'a Tonga

8. NGAahi POLOKALAMA FAKALELEI 'A E PULE'ANGA

8.1 Fakalelei ki he ngaahi me'a fakalao

Ko e fakalalakala 'i he ngaahi sekitoa taautaha 'oku fu'u mahu'inga ia ki he tu'unga faka'ekonomika 'a Tonga. 'Oku fai poupoua 'eni 'e he Pule'anga 'aki 'a 'ene mavahe mei he ma'u 'inasi 'i he ngaahi pisinisi ni, pea 'oku 'ikai ai ha toe 'uhinga lelei ke hoko atu 'a e ma'u 'inasi mei he ngaahi sekitoa taautaha. 'Oku hoko atu ai pe foki 'a e Pule'anga ki hono tuku atu 'o e ngaahi ngaue, ki he ni'ihi 'o e ngaahi sekitoa taautaha ke nau fakalele, pea ke faka'ai'ai ai pe mo 'enau tupu fakalalakala.

Koe'uhi ko e ngaahi sitepu mahu'inga 'eni ke tokoni'i 'a e fakalalakala 'i he ngaahi sekitoa taautaha, 'oku to e fakatokanga'i ai 'e he pule'anga ko hono fokotu'u mo hono tauhi 'o e ngaahi fa'unga fakalao, 'oku tokoni ia ki he tupu 'a e ngaahi pisinisi mo e ngaahi ngaue'anga, 'a ia 'oku fu'u mahu'inga ia ki he fakalalakala 'i he kaha'u ki Tonga pea ke a'usia 'a e ngaahi taumu'a 'a e Palani Ngaue Fakafonua (NSPF).

Kuo hoko 'a Tonga ko e fika 'uluaki 'i he Pasifiki 'i he tafa'aki 'o e fokotu'u pisinisi, neongo 'oku 'ikai ke kau 'a Fisi he fakahokohoko 'i he ta'u ni. Ko e fakahokohoko ko 'eni 'oku kei tu'u tatau pe 'o felave'i mo e toenga 'o mamani. Neongo ia 'oku 'i ai pe 'a e tu'akifa lelei 'i he Pule'anga ki he fakalelei fakalao, neongo 'oku tuai 'a hono ngaue'aki makatu'unga he ngaahi pole kehekehe 'a ia kuo pau pe ke matu'uaki.

Kuo pau ke ngaue fakataha 'a e Pule'anga mo e ngaahi sekitoa taautaha ke fakafepaki'i 'a e ngaahi pole ko 'eni. Kuo malu'i ai 'e he Pule'anga ha ngaahi ngaue fakapisinisi 'e 14 ki he kakai Tonga pe, 'a ia 'oku 'i he malumalu 'o e Lao ki he kau muli fokotu'u pisinisi 'i Tonga 2002, 'a ia 'oku lolotonga vakai'i 'e he Potungau 'a e Kakai mo e ngaahi Ngaue'anga, ke faka'ai'ai 'a e ngaahi faingamalie fefakatau'aki. Kuo fakaha foki 'e he ngaahi sekitoa taautaha 'a e ngaahi me'a 'oku fakafe'atungia'i 'enau tupu fakalalakala ki he Pule'anga, ke nau fai ha tokanga ki ai. Na'e fakafou 'a e ngaue ni 'i he Komiti Ngaue ki he Fakalelei faka-lao, 'o tokoni'i 'e he Kautaha Fakapa'anga Fakavaha'apule'anga (IFC), pea 'oku nau fakamamafa'i 'a e ngaahi me'a fakalaiseni, ngaahi ngofua ki he fefolau'aki mo e ngaahi lao fakakomesiale. 'Oku to e vakai'i foki 'e he Pule'anga 'a 'ene ngaahi tu'utu'uni ngaue ki he fokotu'u pisinisi

mo e fakalelei ki he tukuhau. Ke fakalelei'i 'a e tu'unga toloi mo e ta'etauhi tu'utu'uni kuo nga'unu ai 'a Tonga ki hono lesisita 'o e ngaahi pisinisi ki ha founa faka'elekitolonika.

8.2 Tukunga 'o e ngaahi fakalelei kehe

Kuo kakato 'ae ngaue ki he ni'ihii 'o e ngaahi fakalelei, tautautefito ki he tafa'aki fakalao, ngaue fakapule'anga, tukuhau mo e founa pule'i 'o e pa'anga 'a e pule'anga.

'Oku makeheange 'a e ta'u ni he 'oku hoko atu 'a e ngaue 'a e Pule'anga mo e Fale Alea ki he fakalelei fakapolitikale. 'I he taimi tatau 'oku hoko atu ai pe 'a hono ngaue'aki 'e he Pule'anga, 'a e ngaahi faka'ai'ai ki he fakalelei ke to e hakeaki'i 'a e fakahoko ngaue 'a e pule'anga pea mo to e fakalalakalakaange 'a e ngaahi sekitoa taautaha.

'Oku kei takimu'a pe 'a e Pule'anga 'i he ngaue atu ki he ma'u'anga ivi, 'o fengaue'aki ai mo e ngaahi fonua tokoni. Ko e taumu'a 'a e Pule'anga ke ngaue'aki ha ngaahi ngaue mo e ngaahi polokalama te ne holoki hifo ai 'a e tu'unga fakafalala 'a Tonga he lolo hu mai mei tu'apule'anga 'aki ha peseti 'e 50 'i he'ene a'u ki he 2012. Ko e taha 'eni ha taumu'a fisifisimu'a pea 'oku ne 'omai ai 'a e ngaahi tokoni ki he fakalalakalaka 'o e poloseki ki he ma'u'anga ivi (energy road map) 'a ia na'e kakato ki 'Epeleli 2010 'o takimu'a ai 'a e Pangike 'a Mamani.

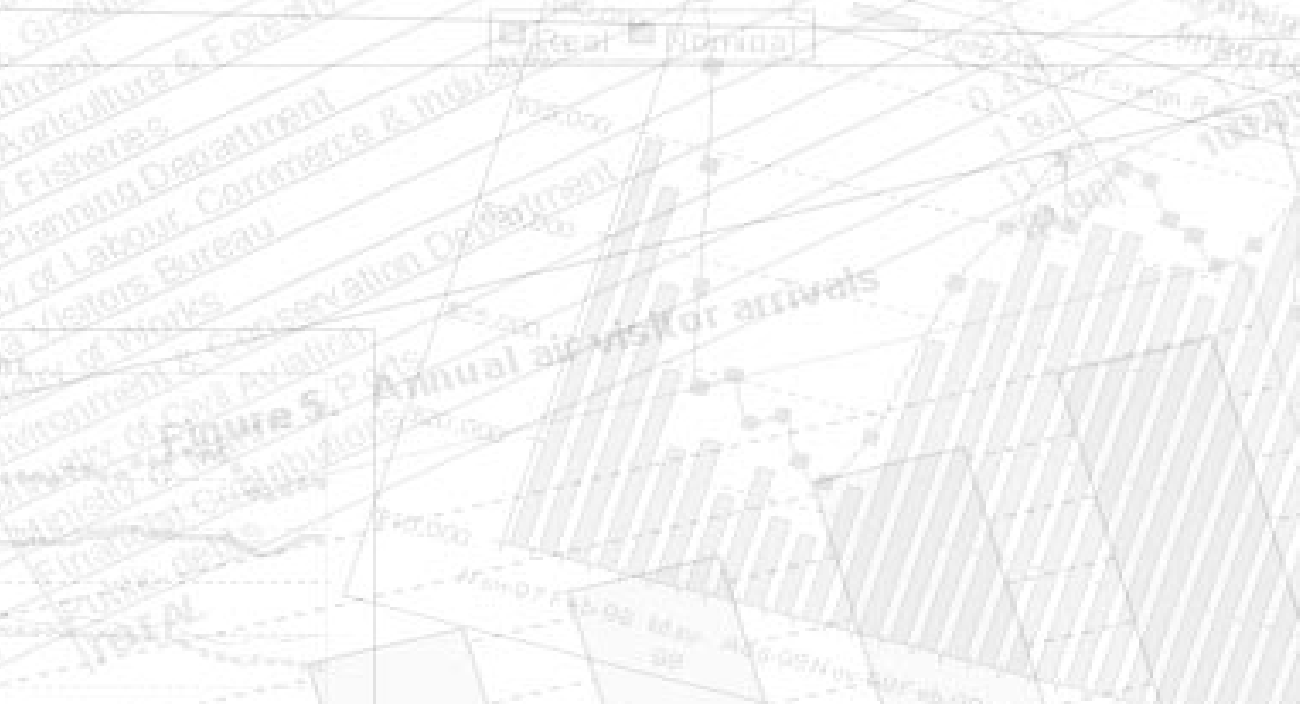
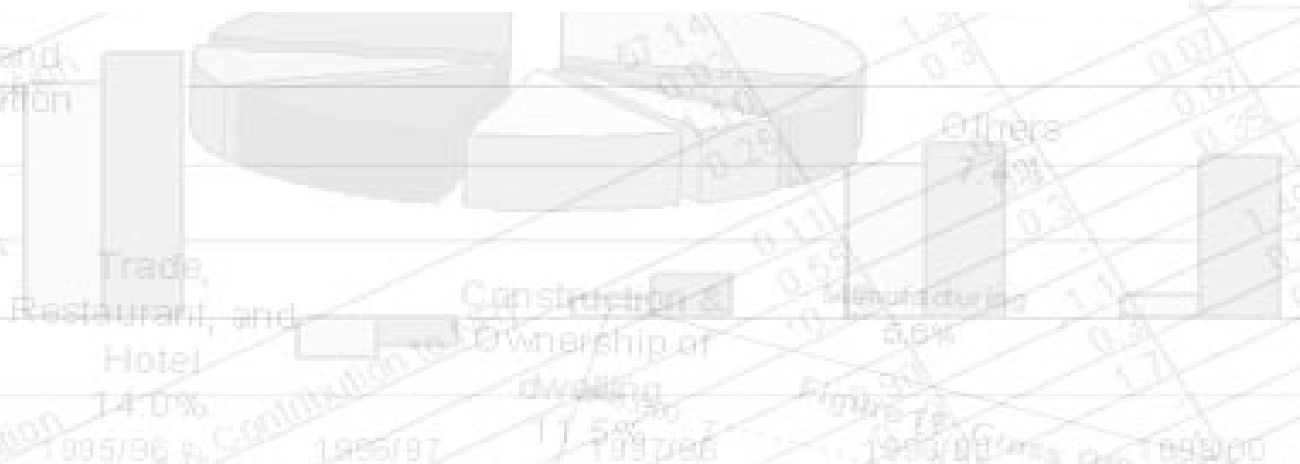
Na'e fokotu'u 'a e Komisioni Fakatu'i ki he Kelekele, ko e kongia ia 'o e polokalama fakalelei ki he kelekele ke vakai'i 'aki ha ngaahi ngaue ta'efakalao 'o hange ko'ene ha he Lao ki he Kelekele. Kuo 'osi tuku atu foki 'e he Komisioni, 'a 'ene 'uluaki lipooti ki he Potungau Fonua, Savea mo e ngaahi Koloa Fakanatula pea 'oku lolotonga vakai'i 'e he Pule'anga.

Figure 2. Sectoral Contribution to Gross Domestic Product, at Constant prices for the year 1999/00

Pepa Patiseti 'oku ngata 'i he 'aho 30 Sune 2011

Pepa 2: Vakai ki he Tu'unga Fakapa'anga Lolotonga & Kaha'u.

Kanotohi

1.	VAKAI FAKALUKUFUA	31
2.	PALANISI PA'ANGA FAKALUKUFUA 2010/11	33
2.1	PA'ANGA TOKONI KI HE 'ESITIMETI.....	34
3.	NGAAHI FOKOTU'UTU'U FAKAPA'ANGA 'A E PULE'ANGA.....	34
4.	NGAAHI FOKOTU'UTU'U MAKEHE FAKAPA'ANGA 'A E PULE'ANGA MO E NGAahi LILIU.....	35
4.1	KO E NGAahi NGAUE FAKAPA'ANGA KI HE FAINGATA'A'IA FAKA'EKONOMIKA FAKAMAMANI LAHI	36
4.2	FAKALELEI KI HE SEKITOA 'A E PULE'ANGA.....	37
4.3	FAKALELEI KI HONO TOKANGA'I 'O E NGAUE FAKAPA'ANGA 'A E PULE'ANGA.....	37
4.4	FAKALELEI KI HE NGAahi KAUTAHA PISINISI 'A E PULE'ANGA.....	38
4.5	NGAAHI POLOSEKI FAKATAHATAHA KI HE SEKITOA FEFONONGA'AKI	39
4.6	TUKU ATU KI TU'A 'O E NGAahi NGAUE	39
4.7	POLOKALAMA FAKAAKEAKE KI HE NGAahi PISINISI TAAUTAHA	39
4.8	POLOKALAMA TOKONI FAKAAKEAKE KI HE NGAahi PISINISI	40
4.9	PA'ANGA KI HE TOKONI KI HA FAKATAMAKI.....	40
4.10	FAKALELEI KI HE PA'ANGA HU MAI	40
4.10.1	<i>Ko hono sivi Fakafo'ituitui 'o e totongi tukuhau .....</i>	40
4.10.2	<i>Faile Tukuhau 'i he 'Initaneti.....</i>	40
4.10.3	<i>Fakalelei Tauhi ki he founga ngaue .....</i>	41
4.10.4	<i>Ko e tute 'o e koloa humai .....</i>	41
4.10.5	<i>Ngaahi Liliu fo'ou ki he Tukuhau.....</i>	41
5.	PA'ANGA HU MAI MO E NGAahi TOKONI	42
5.1	'ANALAIISO 'O E PA'ANGA HU MAI 2010/11	42
5.2	PA'ANGA HU MAI ANGAMAHENI.....	43
5.2.1	<i>Pa'anga Hu mai mei he Tukuhau .....</i>	43
5.2.2	<i>Pa'anga Hu Mai Makehe.....</i>	45
5.2.3	<i>Pa'anga Hu Mai Makehe.....</i>	47
5.2.4	<i>Ngaahi Tokoni Mei Muli.....</i>	47
5.2.4.1	<i>Ko hono Ngaue'aki 'o e Ngaahi Tokoni Pa'anga mo e Koloa. ....</i>	49
6.	NGAAHI FAKAMOLE	50
6.1	NGAAHI TEFITO'I FAKAMOLE	50
6.2	FAKAMOLE ANGAMAHENI	54
6.2.1	<i>Ngaahi Vahenga.....</i>	55
6.2.2	<i>Tokoni ki he Sino'i Pa'anga Malolo 'a e kau ngaue faka-Pule'anga.....</i>	56
6.2.3	<i>Fakatau 'o e koloa mo e sevesi.....</i>	56
6.2.4	<i>Ngaahi totongi tupu.....</i>	57
6.2.5	<i>Tokoni mo e Ngaahi foaki.....</i>	57
6.3	FAKAMOLE KI HE NGAahi NGAUE LALAHU	58
6.4	KO E FAKAKALAKALASI 'O E FAKAMOLE ANGAMAHENI 'AKI HONAU NGAahi FATONGIA.	58
7.0	FOUNGA FAKAPA'ANGA 'O E 'ESITIMETI KI HE 2010/11	59
8.	NGAAHI NO 'A E PULE'ANGA.....	59

8.1	FAKAKATOA 'O E NO.....	59
8.2	FEITU'U NA'E FAI MEI AI 'A E NO.	60
8.3	PA'ANGA NA'E FAI AI 'A E NO.....	60
8.4	NGAAHI NO MAKEHE MO E NGAahi NO NA'E MALU'I.	61
8.5	NGAAHI TOTONGI NO - TU'APULE'ANGA MO FAKALOTOFONUA (TDS).....	62
8.6	TU'UNGA 'OKU TOTONU KE 'I AI 'A E NO.	63
8.7	KO E TU'UNGA KE MAFUESIA AI 'A E NO	64
9.	FAKAMATALA FAKAPA'ANGA FAKAPULE'ANGA (GFS)	65

Lisi 'o e Ngaahi Tepile

TEPILE 1: VAKAI FAKALUKUFUA	32
TEPILE 2: PALANISI FAKALUKUFUA (\$MILIONA)	33
TEPILE 3: VAHVAHE 'O E PA'ANGA TOKONI 'OKU TE'EKI FAKAPAPAU'I (\$MILIONA) ..	34
TEPILE 4: TAKETI KI HE FAKAMOLE MO E FAKAFUOFUA KI HE OLA 'E MA'U	35
TEPILE 5: FAKAFUOFUA KI HE FAKAKATO'A 'O E PA'ANGA HUMAI MO E TOKONI (\$MILIONA) KIHE PATISETI 2010/11	42
TEPILE 6: TUKUHAU VAHENG'A & TUPU (MILIONA).....	43
TEPILE 7: TUKUHAU NGAUE'AKI (\$MILIONA).....	44
TEPILE 8: NGA'AAHI TUKUHAU KEHE (\$MILIONA).....	45
TEPILE 9: TUKUHAU 'I HE KOLOA HUMAI (\$MILIONA).....	45
TEPILE 10: PA'ANGA HUMAI MEI HE KOLOA MO E NGA'AAHI NGAUE (\$MILIONA).....	46
TEPILE 11: NGA'AAHI TOTONGI NGAUE (\$MILIONA).....	46
TEPILE 12: NGA'AAHI FONUA 'OKU HU'U MEI AI 'A E NGA'AAHI TOKONI PA'ANGA (\$MILIONA).....	48
TEPILE 13: NGAUE'AKI 'O E PA'ANGA TOKONI-NGA'AAHI NGAUE LALAH'I (\$MILIONA).	49
TEPILE 14: NGA'AAHI TOKONI 'IKAI KO HA PA'ANGA-POLOSEKI LAKA HE \$1 MILIONA (\$MILIONA).....	50
TEPILE 15: NGA'AAHI FAKAMOLE & NGA'AAHI NO (\$MILIONA).....	54
TEPILE 16: NGA'AAHI VAHENG'A (\$MILIONA).....	55
TEPILE 17: FAKATAU 'O E KOLOA MO E SEVESI (\$MILIONA).....	56
TEPILE 18: TAUMU'A 'O E TOKONI (\$MILIONA).....	57
TEPILE 19: NGA'AAHI FAKAMOLE LALAH'I (\$MILIONA).....	58
TEPILE 20: NGA'AAHI FAKAMOLE FAKATATAU KI HE NGA'AAHI FATONGIA (\$MILIONA).	58
TEPILE 21: FAKAPA'ANGA 'O E 'ESITIMETI (\$MILIONA).....	59
TEPILE 22: FAKAKATO'A 'A E NGA'AAHI NO 'A E PULE'ANGA (\$MILIONA).....	59
TEPILE 23: NO MEI HE NGA'AAHI FEITU'U KEHEKEHE (\$MILIONA).....	60
TEPILE 24: NO 'I HE NGA'AAHI PA'ANGA MULI (\$MILIONA).....	60
TEPILE 25: NGA'AAHI NO ATU (\$ MILIONA).....	61
TEPILE 26: NGA'AAHI NO (\$MILIONA).....	61
TEPILE 27: FAKALUKUFUA 'O E NO 'A E PULE'ANGA (\$MILIONA).....	63
TEPILE 28: FAKAHOA 'A E TU'UNGA 'O E NGA'AAHI NO KI HE NGA'AAHI TAKETI 'A E PULE'ANGA.....	64
TEPILE 29: FAKAFEHOANAKI 'A E PA'ANGA HUMAI MO IA 'OKU FAKAFALA 'E HE PEPA 'E SITIMETI 2010/11	65
TEPILE 30: FAKAFEHOANAKI 'A E FAKAMOLE MO 'IA 'OKU LEKOOTI HE PEPA 'ESITIMETI 2010/11.....	65
TEPILE 31: KO E PA'ANGA 'A E PULE'ANGA 'OKU VAHE KI HE NGA'AAHI POTUNGAUE.	66

Lisi 'o e ngaahi Fakatata

KALAFI 1: FAKAFUOFUA KI HE TU'UNGA TOTONGI NO.....	62
--	----

KALAFI 2: MAHU'INGA LOLOTONGA 'O E NGAHI NO 'A E PULE'ANGA KI HE TU'UNGA
FAKATUPU KOLOA. **64**

1. VAKAI FAKALUKUFUA

Na'e hokohoko atu pe hono uesia 'e he faingata'a'ia faka'ekonomika fakamamani lahi 'a e 'ekonomika 'a Tonga ki he ta'u 2009/10. Na'e makatu'unga heni 'a e holo lahi 'i he ngaue faka'ekonomika mo e ma'u'anga pa'anga 'a e Pule'anga. Ko e holo ko 'eni 'i he ngaahi ngaue faka'ekonomika mo e ma'u'anga pa'anga fakalukufua, na'e uesia ai 'a e tu'unga fakapa'anga 'a e Pule'anga. 'Oku 'i ai 'a e fakafuofua ko e tu'unga ni 'e hokohoko atu ai pe 'i he ta'u fakapa'anga ni, ka ko e me'a fakafiefia ko e hokohoko atu ko 'eni 'a e tokoni fakapa'anga mei he ngaahi kautaha tokoni.

Fakatatau ki he lipooti 'a e Kautaha Pa'anga Fakavaha'apule'anga, ko e ngaahi fonua fakalalakaange kuo nau kamata mavahe mei he to lalo faka'ekonomika me i hono tokoni'i 'e he ngaahi tokoni fakapa'anga lahi. Neongo 'a e fakaakeake fakamamani lahi ni, 'oku kei uesia pe 'a Tonga 'e he ngaahi ta'au 'o e to lalo ni pea hangehange ka pehe ai pe 'i he kongala lahi 'o e ta'u fakapa'anga ka hoko.

Ko e faingata'a'ia fakapa'anga na'e fehanganagai mo e Pule'anga na'e hoko fakataha ia mo e ngaahi mo'ui ne mole 'i he ngoto 'a e MV Pilinisesi Ashika, faingata'a fakanatula kau ai mo e peaukula na'e hoko 'i Niuatoputapu, la'ala'a mo e saikolone. Na'e tokanga 'aupito 'a e Pule'anga ki he ngaahi fakamole 'i he ngaahi fakatamaki ni. Na'e to e kaunga lahi foki 'a e fakatamaki ni ke to e faingata'a'ia ai 'a e tu'unga fakapa'anga.

'I hono fakakatoa, ko e ngaahi palopalema fakavaha'apule'anga mo fakalotofonua na'a ne uesia 'a e pa'anga humai 'a e Pule'anga 'a ia na'e holo 'o laka hake he peseti 'e 20 mei he pa'anga 'e \$172 miliona ki he pa'anga 'e \$137 miliona. Ko e anga eni e tuku'au mai 'a e tu'unga faka'ekonomika fakalukufua mo e tu'unga fakapa'anga 'o a'u mai ki he lolotonga ni 'a ia 'oku ha atu 'i he Tepile 1 'i lalo.

TEPILE 1: VAKAI FAKALUKUFUA

	2006/07	2007/08	2008/09	2009/10 Fakaanga anga	2010/11 Patiseti	2011/12	2012/13
Me'afua Fakakatoa mo e ngaahi feliliuaki %							
Tupu 'i he Fakatupukoloa Fakalotofonua	-1.2	2.0	-0.4	-1.2	1.4	1.5	1.5
Tu'unga Totongi Koloa	5.1	9.6	5.6	2.0	6.0	6.0	6.0
Mahu'inga 'o e Fakatupukoloa Fakalotofonua	0.0%	7.9%	-1.6%	7.8%	11.5%	11.6%	11.7%
Pa'anga humai fakahoa ki he koloa fakatupu fakalotofonua							
Pa'anga humai	24.3	24.8	21.9	19.6	17.0	16.4	16.0
Pa'anga humai mei he tukuhau	20.6	21.1	18.4	15.7	14.3	13.8	13.5
liliu fakata'u he pa'anga humai me i he tukuhau	0.0	10.4	-14.4	-7.9	1.9	7.2	9.2
Lahi 'a e pa'anga humai me i he tukuhau	126.0	139.1	119.1	109.7	111.8	119.8	130.8
Fakamole 'I hono fakahoa ki he koloa fakatupu fakalotofonua							
Katoa 'o e fakamole	26.9	24.5	28.6	25.9	26.4	18.7	16.7
Ngaahi Fakamole lalahi	0.9	0.5	2.7	1.7	2.5	1.1	0.9
Fakamole angamaheni	25.9	24.0	25.8	23.9	23.9	17.6	15.7
Ngaahi Fakamole ki he vahe	14.1	12.1	12.6	12.8	11.6	9.8	8.7
% 'o e vahe ki he Fakamole Anga maheni	54.2	50.5	48.7	53.6	48.6	55.4	55.4
Palanisi fakahoa ki he koloa fakatupu fakalotofonua							
Palanisi fakakatoa	1.0	1.6	-0.8	-0.5	-1.5	0.6	1.6

Ma'u'anga fakamatala: Potungaue Pa'anga & Palani Fakafonua

Ko e holo ko eni 'i he pa'anga hu mai, na'e pau ai ki he Pule'anga ke ne fakahoko ha ngaahi fokotu'utu'u ngaue ke malava ke kei pukepuke 'a e fe'amokaki fakapa'anga ki he ta'u 2009/10. Na'e pau ai ke fakangatangata 'a e ngaahi ngaue ni'ihii 'a e Pule'anga. Kaekehe, na'e kei tokanga pe 'a e Pule'anga ke malu'i 'a e kakai 'oku nau tu'ulavea ngofua 'i he sosaieti, pea 'i he tokoni 'a e ngaahi kautaha tokoni, na'e kei fakapapau'i ai pe ko e ngaue 'a e Potungaue mo'ui mo e ako 'e malu, pea 'ikai kau 'i he fakangatangata ko eni.

'I he'ene tu'u ki he kaha'u, 'oku 'i ai 'a e fakafuofua 'e kamata 'a e fakaakeake faka'ekonomika 'i he ngaahi ta'u ka hoko mai pea 'e leleiange 'a e tu'unga fakamamani lahi 'a ia 'e malava ke kau ai mo Tonga ni. Neongo 'oku fakafuofua ko e pa'anga humai 'e kei to lalo ai pe 'i he ta'u ka hoko mai, kuo tokoni'i ai 'a Tonga ni 'e he ngaahi kautaha tokoni fakavaha'apule'anga. Ko e fakalahi ko eni 'o e tokoni fakapa'anga 'oku fakafuofua te ne feau 'a e to nounou ko eni 'i he pa'anga hu mai, makatu'unga 'i he faingata'a'ia faka'ekonomika fakamamani lahi. 'E malava heni ke kei hokohoko atu pe hono 'oatu 'e he Pule'anga 'ene ngaahi tefito'i ngaue, pea hokohoko atu mo hono fakahoko 'o e ngaahi taumu'a 'o e Palani Ngaue Fakafonua.

'Oku lahi 'a e tokoni fakapa'anga 'oku 'amanaki ke ne tokonia 'a e fe'amokaki ko eni makatu'unga mei he to lalo faka'ekonomika. 'E malava heni 'a e Pule'anga ke ne fakakakato hono ngaahi fatongia mo hokohoko atu hono fakahoko 'a e ngaahi tefito'i taumu'a 'o e Palani Ngaue Fakafonua. 'E ngaue'aki 'a e ngaahi tokoni ko eni ki hono teke 'o e polokalama fakalelei faka'ekonomika hange ko e ngaue ki he ma'u'anga ivi. Ko e ngaahi fakalelei ko eni 'e tokoni 'i he'ene tu'u ki he kaha'u pea lava foki ke fakasi'isi'i 'a e fakafalala he ngaahi tokoni.

2. PALANISI PA'ANGA FAKALUKUFUA 2010/11

Hange ko e tu'unga faka'ekonomika ko ia kuo fakaha atu 'i 'olunga, ko e tu'unga fakapa'anga fakalukufua ko ia 'a e Pule'anga pea mo e fakafuofua ki he tu'unga 'e 'i ai 'oku 'oatu ia he Tepile 2 'i lalo. Ko e tepile ni 'oku ne ngaue'aki 'a e fakakalakalasi fakavaha'apule'anga (GFS). 'I he fakakalakalasi ni, ko e patiseti ki he 2010/11 'oku fakafuofua 'e 'i ai 'a e fe'amokaki fe'unga mo e pa'anga 'e \$12.1 miliona. Ko e fe'amokaki ni mei he fakakatoa 'o e pa'anga hu mai 'e \$193.5 miliona fakahoa ki he fakamole fakakatoa fe'unga mo e pa'anga 'e \$205.6 miliona. Ko e fe'amokaki ko 'eni 'e fakapa'anga ia mei he pa'anga tokoni ki he patiseti mei he ngaahi fonua tokoni ko e pa'anga 'e \$23.5 miliona. Ke maa'usia 'a e patiseti 'oku potupotu tatau, ko e pa'anga tokoni ko 'eni ki he patiseti, neongo 'oku te'eki ma'u, 'e 'ikai ngaue'aki kae 'oua leva kuo tali mo ma'u mai 'a e tokoni koia.

Ko hono makehe'anga, 'e lahi ange he liunga ua 'a e tokoni 'e 'omi ki Tonga ni mei he ngaahi kautaha tokoni. Ko e ngaahi tokoni ko eni 'oku fakataumu'a ia ki he ma'u'anga ivi, ngaahi hala mo e ngaahi langa lalahi pea pehe ki hono teu'i 'o e kau ngaue.

Ko e faka'ilonga 'e taha 'o e vakai ki he tu'unga fakapa'anga 'i he kaha'u ko e holo lahi 'o e pa'anga hu mai pea mo e fakamole ki he 2010/11 mo e 2011/12. Neongo ko e holo ko eni 'i he pa'anga hu mai mo e fakamole 'oku fakatefito ia 'i he ngaahi tokoni angamaheni mo e taumu'a 'a e Pule'anga, toloi hono palani, tali mo hono fakahoko 'a e ngaahi ngaue, 'a ia ko e fakamole 'e toloi mo ia ki he ta'u 2011/12.

TEPILE 2: PALANISI FAKALUKUFUA (\$MILIONA)

	Esitimeti 2008/09	Faka-Fuofua 2008/09	Faka-Fuofua 2009/10	Esitimeti 2010/11	'Esitimeti 2011/12	'Esitimeti 2012/13
Pa'anga humai Fakakatoa mo e tokoni	187.5	220.1	176.4	193.5	167.5	177.4
Tukuhau hūmai	142.0	172.2	136.9	132.6	142.7	155.7
Tokoni (fakapa'anga)	45.5	47.9	39.5	60.9	24.9	21.7
<i>Tokoni Poloseki</i>			-	51.5	24.9	21.7
<i>Tokoni Patiseti</i>			9.7	9.4	-	-
Fakamole Fakakatoa totongi no fakafoki haohaoa	192.7	202.7	180.0	205.6	162.2	162.1
Ngaahi vahenga	76.4	77.4	82.1	81.8	76.4	75.3
Ngaahi fakamole kehe	91.1	114.2	84.6	104.7	76.9	77.7
Ngaahi fakamole ki he ngaahi ngāue lalahi	17.8	11.8	14.1	19.7	9.2	9.2
Kātoa 'o e nō pea to'o mei ai 'a e totongi fakafoki	7.4	(0.6)	(0.9)	(0.6)	(0.3)	(0.1)
Tupu/ mole fakalukufua	(5.3)	17.4	(3.6)	(12.1)	5.3	15.3
Fakapa'anga Fakalukufua	(16.2)	(17.4)	3.6	12.1	(5.3)	(15.3)
Fakapa'anga mei Muli	(4.8)	(12.3)	(4.4)	(7.8)	(12.7)	(13.3)
Koe pa'anga kuo/'e ma'u mai	-	-	-	-	-	-
Ko hono totongi fakafoki	4.8	12.3	4.4	7.8	12.7	13.3
Fakapa'anga Fakalotofonua	(11.4)	(5.1)	8.0	19.9	7.4	(2.0)
Ponite/no fakalotofonua	8.8	7.0	14.6	3.4	3.0	7.5
Totongi Fakafoki 'o e Ponite kuo taimi ke totongi atu/no katoa 'o e fakapa'anga'aki 'a e Ponite fakalotofonua	(7.0)	(7.0)	(6.9)	(7.0)	(5.0)	(9.5)
Pa'anga Tokoni	-	-	-	23.5	9.4	-
Pa'anga Tokoni te'eki fakapapau'i	-	-	-	23.5	9.4	-
Liliu 'i he palanisi 'a e Pule'anga mo e 'inivesimani	(13.2)	(5.1)	0.3	-	-	-

Ma'u'anga fakamatala: Potungaue Pa'anga & Palani Fakafonua

2.1 Pa'anga Tokoni ki he 'Esitimeti

Na'e 'omai 'a e tokoni fakapa'anga ki he patiseti 'o e 2009/10 'e he Pule'anga Nu'usila, ke foaki ma'ae ngaahi ako kolisi 'ikai fakapule'anga (\$1.2 miliona), tokoni ki he ako ngaue mo e ngaahi ako 'oku to e ma'olunga ange (\$0.4 miliona) ke fakakakato 'aki 'a e toenga 'o e peseti 'e 50 'o e tokoni 'a e Pule'anga ki he ta'u fakaako 2009, pea mo e tokoni ki he Potungaue Polisi.

'Oku 'amanaki ke foaki mai mo e tokoni fakapatiseti me i he Pule'anga 'Aositelelia pea 'e ngaue'aki 'eni ki hono totongi 'o e vahe 'a e Potunga Ako mo e Potungaue Mo'ui.

'I he fakafuofua 'o e pa'anga humai ki he 2010/11, kuo fakapapau'i ai ha pa'anga 'e \$9.4 miliona mei he Pangike Fakalalakala 'a 'Esia. Ko e pa'anga foki 'e \$23.5 miliona 'oku fakatatali ke maau 'a e ngaahi ngaue ki he fiema'u 'a e Pangike 'a Mamani 'a ia ko e pa'anga 'e \$9.4 miliona pea pehe ki he 'Iunioni 'a 'Iulope ko e pa'anga 'e \$14.1 miliona 'oku ha 'eni he Tepile 2 ko e fakapa'anga mei muli. Ko hono ngaue'aki 'o e pa'anga tokoni ko 'eni (\$23.5 miliona) 'e toki fakahoko ia makatu'unga 'i hano ma'u mai.

Hange ko ia 'oku ha atu 'i he Tepile 3 'i lalo, ko e kongia lahi 'o e pa'anga tokoni 'oku te'eki ke fakapapau'i 'oku lekooti pe ia 'i he Potungaue Falepa'anga 'o toki vahe fakatatau ki he taumu'a ngaue 'a e Palani Ngaue Fakafonua pea pehe ki he ngaahi taumu'a ngaue 'a e Pule'anga 'oka toki ma'u mai 'a e silini:

TEPILE 3: VAHVAHE 'O E PA'ANGA TOKONI 'OKU TE'EKI FAKAPAPAU'I (\$MILIONA)

Taumu'a/Potungaue	Vahevahe
Pa'anga Talifaki	6.0
Fakapa'anga – Ngaahi totongi 'ae Pule'anga	4.7
Falepa'anga – Totongi No	3.6
'Ofisi Palemia & 'Ofisi Kapineti	2.2
Potungaue Ako	1.2
Ngaahi Potungaue Kehe	5.8
Total	23.5

Ma'u'anga fakamatala: Potungaue Pa'anga & Palani Fakafonua

3. NGAahi FOKOTU'UTU'U FAKAPA'ANGA 'A E PULE'ANGA

Ko e ngaahi fokotu'utu'u fakapa'anga 'a e Pule'anga 'oku 'ikai ai ha liliu mei he fakamatala ko ia 'i he pepa patiseti 'o e 2009/10. Ko e ngaahi fokotu'utu'u fakapa'anga ni 'oku fakatatau ia ki he ngaahi ola mo e taumu'a 'oku 'oatu 'e he Palani Ngaue Fakafonua 'a ia:

1. Ke ngaue fakapotopoto 'o kau ki ai mo ha patiseti 'oku potupotu tatau 'a 'ene fokotu'utu'u;
2. Ko e founga tanaki pa'anga ke pau mo maau ange pea tatau ki he tokotaha kotoa;
3. Ke kei hokohoko atu 'a e ngaue 'a e Pule'anga ke toe maauange 'ene fakahoko fatongia mo hono ngaue'aki 'ene ngaahi koloa ke leleiange 'ene ngaue mo hono tokanga'i 'ene ngaahi koloa. Kuo ngaue'aki ai 'e he Pule'anga ha ngaahi taketi fakapa'anga ki he ngaahi fakamole 'o ngaue'aki 'a e ngaahi fiema'u ko eni:

TEPILE 4: TAKETI KI HE FAKAMOLE MO E FAKAFUOFUA KI HE OLA 'E MA'U

Me'afua	Taketi	Tefito	Tu'unga 'a e ngaahi Poloseki		
		2009/10	2010/11	2011/12	2012/13
Ngaahi Fakamole lalahi 'a e Pule'anga	Pukepuke 'o 'ikai toe si'l hifo he peseti 'e 5 'o e kotoa 'a e fakamole 'a e Pule'anga	1.7%	2.7%	3.8%	7.4%
Ngaahi Fakamole ki he Vahenga	Ngata he peseti 'e 45 'o e fakamole fakakatoa 'a e Pule'anga. Pea 'oku fakataumu'a ke kake ki 'olunga	45.0%	51.1%	52.4%	49.1%
Ngaahi Fakamole kehe	ke ngata ki he peseti 'e 25 'o e fakamole kotoa 'a e Pule'anga, pea ke kaka ki 'olunga mei he tu'unga na'e 'iai he 2009/10	33.3%	28.5%	25.5%	26.5%
Totongi No.	Totongi No.	14.3%	12.9%	11.5%	14.0%
No 'a e Pule'anga	No 'a e Pule'anga	40.5%	46.9%	42.4%	38.1%

Ma'u'anga fakamatala: Potungaue Pa'anga & Palani Fakafonua

4. Ke fakapapau'i 'e he Pule'anga ko'ene no fakalukufua 'oku 'i he tu'unga ke kei malava pe 'o totongi, pea ka 'oka 'ova mei he tu'unga totonu, makatu'unga 'i ha uesia faka'ekonomika, 'e kei malava pe 'e he Pule'anga ke fakafoki ki he tu'unga fakafiemalie 'i he faingamalie vave taha;
5. Ke kei hokohoko atu hono fakapapau'i 'e he Pule'anga 'oku lele lelei 'ene ngaahi kautaha pisinisi pea fakahoko lelei 'i ha tu'unga faka-komesiale, taliui ki he Pule'anga pea totongi ha tupu 'o fakatatau ki he lahi 'o e pa'anga na'e 'inivesi.
6. Ke fakahoko 'e he Pule'anga 'a hono leva'i fakalukufua hono ngaue'aki 'o e pa'anga tokoni.

Ko e ngaahi fokotu'utu'u fakapa'anga 'oku fakataumu'a ia ke ne a'usia 'a e ola 'oku fokotu'u 'i he Palani Ngaue Fakafonua (ha he konga 6 'i lalo). Tanaki atu ki he ngaahi fokotu'utu'u, ke toe fakamalohi'i hono tokanga'i 'o e tu'unga fakapa'anga 'a e Pule'anga 'a ia 'oku nau lolotonga ngaue'aki 'a e Fokotu'utu'u ki he Patiseti ki he ngaahi ta'u hoko mai mo tokanga'i 'a e patiseti 'i hano to e vakai'i 'a e fakamole 'a e Pule'anga.

4. NGA AHI FOKOTU'UTU'U MAKEHE FAKAPA'ANGA 'A E PULE'ANGA MO E NGA AHI LILIU

Ko e kongā ko 'eni 'oku ne fakamatala'i ai 'a e liliu ki he tu'unga fakapa'anga 'a e Pule'anga mo e ngaahi fokotu'utu'u makehe 'a ia 'oku fakataumu'a ia ke toe leleiangē 'a e ngaue 'a e Pule'anga 'i hono 'oatu ki he kakai 'o Tonga 'a e ngaue mo fakatupulekina 'e tupu faka'ekonomika.

4.1 Ko e ngaahi ngaue fakapa'anga ki he faingata'a'ia faka'ekonomika fakamamani lahi

Na'e hokohoko ai pe 'a e feinga 'a e Pule'anga Tonga ke fakasi'isi'i hono uesia 'e he faingata'a faka'ekonomika fakamamani lahi 'a e 'ekonomika fakalotofonua 'aki hono fokotu'u ha ngaahi polokalama fakapa'anga 'o fakataumu'a ke ne faka'ai'ai 'a e ngaahi ngaue faka'ekonomika fakalotofonua.

Ko e ngaue lalahi na'e fili ke fakataumu'a ki ai 'a e polokalama fakapa'anga ni na'e makatu'unga ia 'i he faingamalie ke ne fakatupu ai ha lelei faka'ekonomika 'i he kaha'u, pea kuo pau foki ke lahi ai 'a e ma'u ngaue fakalotofonua mo fakatupu ha koloa mo ha ngaue fakalotofonua. Mei he ngaahi 'uhinga ni, ko e visone na'e fakatefito ia 'i he ngaahi ngaue langa lalahi 'e malava ke ne tokoni'i 'a e tupu faka'ekonomika 'i he kaha'u pea ngaue'aki ha ngaahi koloa mo ha ngaue 'oku ma'u fakalotofonua hange ko e makamaka, misini mo e me'angaue ki he fefononga'aki.

Kuo fokotu'u ha polokalama 'oku ui "Ko e mape ki he Ma'u'anga Ivi 2010-2020" ke fakasi'isi'i ai 'a e tu'ulavea ngofua 'a Tonga ki he hikihiki 'o e totongi lolo, pea 'oku fakahoko eni 'i he tokoni 'a e ngaahi kautaha tokoni. Tanaki atu ki heni mo hono fokotu'u ko ia 'o e polokalama ke fakafo'ou 'a e ma'u'anga ivi 'a ia te ne malava ke fakasi'isi'i 'a e fakafalala 'a Tonga 'i he lolo pea fakasi'isi'i ai mo hono tukuange atu 'o e kasa kona.

Ko e ngaahi fokotu'utu'u ngaue 'a e Pule'anga ke faka'ai'ai 'a e 'ekonomika fakalotofonua 'oku kau ai 'a e:

- Polokalama ki hono to e langa fo'ou 'o Nuku'alofa;
- Polokalama Fakalalakala 'o e 'elia 'i kolo;
- Langa ngaahi Hala Pule'anga; mo e
- Mape ki he Ma'u'anga Ivi

Ke fakapa'anga 'a e ngaahi ngaue mahu'inga ni, kuo felotoi ai 'a e Pule'anga mo e Pangike Langa Fakalalakala 'a 'Esia ke ngaue'aki 'a e pa'anga ne taumu'a ki he polokalama ngaue ki he ta'u 2010-12. 'E fakafaingamalie'i mai heni 'a e pa'anga 'Amelika 'e \$5 miliona ki he ta'u fakapa'anga 2009/10 mo e 2010/11. 'Oku fakafuofua foki 'e to e ma'u mai mo e tokoni fakapa'anga mei he Pule'anga Fakatahataha 'a 'Iulope, Pangike 'a Mamani, 'Aositeleia mo Nu'usila 'a ia 'e fakahangatonu mai pe ke tokoni ki he patiseti 'a e Pule'anga.

'Oku 'i ai foki mo e ngaahi pa'anga ki he ngaue fakapa'anga 'oku ma'u ia mei he no. Neongo ko e ngaahi ngaue ni 'oku ne to e 'ohake ai 'a e lahi 'o e no 'a Tonga 'o laka ia 'i he ngata'anga totonu, ka 'oku fakatokanga'i makehe eni 'e he fokotu'utu'u 'a e Pule'anga 'i he'ene fiema'u ke mavahe mei he fakangatangata 'o e mo'ua 'i he vaha'a taimi ko eni 'o e fiema'u lahi fakalakufua. Kuo fakamo'oni'i ai ha Alepau no mo Siaina fe'unga mo e \$63.2 miliona ki he polokalama fakalelei 'o e ngaahi hala Pule'anga.

4.2 Fakalelei ki he Sekitoa 'a e Pule'anga

Ko e ngaahi pole 'oku fehangahangai mo e sekitoa 'a e Pule'anga 'oku kau ai hono:

- Fakapapau'i ko e founa totonu 'oku fakangaue'i'aki 'a e kau ngaue fakapule'anga mo hono foaki 'o e ngaahi lakanga ma'olunga pea ko e tokotaha lelei taha 'oku fili;
- Fakapapau'i ko e kau ngaue fakapule'anga 'oku 'oange 'a e faka'ai'ai totonu kenau fakahoko ai honau fatongia ki he lelei taha te nau malava pea ko e tu'unga fai fatongia mo e fakalele ngaue ko ia 'oku hoko pea totonu mo fakatokanga'i ma'u pe ke faka'ai'ai ha 'ataakai ngaue 'oku hakeaki'i ai 'a e ngaue lelei;
- Fakapapau'i ko e fatongia 'o e Kau Taki 'o e Ngaahi Potungaue ke mahino 'oku nau ngaue fakataha fakatatau ki honau tefito'i fatongia;
- Fakahoko 'e he Pule'anga 'enau taliui mo 'oatu 'a e fakamatala ki he kakai 'aki 'enau paaki 'a e ngaahi fakamatala ki mu'a pea mo e hili 'a e ngaue 'a e potungaue ke mahino 'a e taliui 'a e Pule'anga ki he kakai totongi tukuhau
- Fokotu'u 'a e sekitoa 'o e Pule'anga ki ha founa 'e lelei taha ai 'ene fakahoko fatongia ki he kakai

Kuo ngaue fakataha ai 'a e Komisiona ki he Kau Ngaue Fakapule'anga fakataha mo e ngaahi kautaha kehekehe ki ha ngaahi fokotu'utu'u ngaue 'i he ta'u 'e ua kuo hili. Kau ai 'a e ;

- Muimumi pau 'a e potungaue takitaha ki he ngaahi founa ngaue pau mo maheni 'i he kumi 'o 'enau kau ngaue, 'e lava ke fakapapau'i 'e ma'u e tokotaha lelei taha mo taau mo e ngaue
- 'Ahi'ahi'i mo tokanga'i 'o e fakalele ngaue mo e founa lipooti mo e fiema'u ke fakahoko 'a e fakalele ngaue ko eni ki he kotoa 'o e kau ngaue fakapule'anga 'i he kaha'u vave mai;
- To e fakamatala'i 'a e ngaahi fatongia mo e ngafa kau ai hono 'oatu 'o e ngaahi tu'utu'uni faka'ulungaanga ki he kau ngaue fakapule'anga;
- Fakamalohi'i ke to e leleiange 'a e taliui 'a e sekitoa ki he kau ngaue fakapule'anga mo e founa lipooti; mo e
- Vakai'i e ngaahi potungaue 'e ni'ihii, ke fakapapau'i ko e fokotu'utu'u ki he sekitoa 'a e Pule'anga 'oku totonu, pea ko e ngaahi ngaue 'oku ne 'oatu 'oku fakatatau ia mo e ngaahi taumu'a 'a e Pule'anga.

Ko e ngaahi fakalelei ko eni 'e fiema'u ha taimi ke tokaki ki he kau ngaue fakapule'anga, kaekehe 'oku 'i ai 'a e fakafuofua 'e 'osi ha ngaahi taimi pea lava ke matu'aki hiki ke toe lelei ange 'a e ngaue 'a e sekitoa 'a e Pule'anga 'i hono 'oatu ki he kakai.

4.3 Fakalelei ki hono tokanga'i 'o e Ngaue Fakapa'anga 'a e Pule'anga

Kuo fakahoko foki ha ngaahi fokotu'utu'u ki hono to e fakalelei'i 'a hono tokanga'i 'o e ngaue fakapa'anga 'a e Pule'anga. Ko e ngaahi ngaue ni 'oku kau ai hono fakalelei'i 'o e ngaahi fatongia fakapa'anga ki he ngaahi potungaue, fakalelei ki he ngaue faka'atita, kamata mo fakalelei'i 'a e Tu'utu'uni Ngaue ki he Falepa'anga ke ne tataki 'a e faitu'utu'uni ki he sekitoa fakapa'anga 'a e Pule'anga mo hono fakatahataha'i mo tukuatu 'a e ngaahi 'akauni 'a e Pule'anga 'oku kei toe. 'Ikai koia pe, ka ne to e fakahoko mo e ngaue ki he Lao mo e founa fakatau koloa, to'o 'a e ngaahi fakamole 'oku 'ikai mahu'inga, pukepuke e tu'unga 'o e no 'o fakatahu ki he taketi pea mo e ngaahi fokotu'utu'u kuo tali ke fakahoko.

Ko e fakalelei kehe ki hono tokanga'i 'o e ngaue fakapa'anga 'oku kau ai 'a hono to e vakai'i 'o e Palani Ngaue 'a e ngaahi potungaue 'o fakatahu ki he' enau fakahoko fatongia ke malava ke toe leleiangi ai 'a 'enau fakamole. Na'e toe fakamalohi'i foki mo e tu'utu'uni ki he founa fakatau 'a e koloa mo e ngaahi ngaue 'a e Pule'anga ke 'ata ki tu'a mo mahino ki he kakai hono ngaue'aki 'a e pa'anga totongi tukuahu. 'Oku toe kau fakataha foki 'a e ngaahi kautaha tokoni ke nau fakapapau'i 'a e ngaahi tafa'aki 'oku fu'u fiema'u vivili mo e ngaahi fokotu'utu'u 'a e Pule'anga ke 'oange ki ai 'a e tokoni.

Ko e ngaahi fokotu'utu'u 'a e Senita Tokoni Fakatekinikale mo e Fakapa'anga 'a e Pasifiki ki he patiseti 'oku kau ai 'a e fakafuofua'i 'o e 'ekonomika fakalukufua 'aki hono fokotu'u 'a e Fokotu'utu'u Patiseti ki he ngaahi ta'u. Kau ki ai mo hono fakalelei'i 'o e lao ki he fakatau koloa mo e ngaue 'a e Pule'anga, vakai'i 'o e ngaahi potungaue ke to'o 'a e ngaahi fakamole 'oku 'ikai fiema'u pea fakahoko mo ha tu'utu'uni ke pukepuke ai pe 'a e mo'ua 'o e Pule'anga. Ko hono to e vakai'i 'o e fakamole 'a e Pule'anga 'oku lolotonga fakahoko ia 'i he tokoni mai 'a e ngaahi kautaha tokoni ke malava 'o vakai'i hono ngaue'aki fakapotopoto 'a e koloa 'a e Pule'anga.

4.4 Fakalelei ki he ngaahi Kautaha Pisinisi 'a e Pule'anga

Ko e ta'u 2009/10 na'e fakatahataha'i ai 'a e ngaahi pisinisi 'a e Pule'anga. Ko e ngaahi ngaue fakalelei he kuohili na'e feinga ai ke fakakau 'a hono fakalao'i 'o e fa'unga 'a e kautaha pisinisi 'a e Pule'anga pea fokotu'u mo ha ngaahi tu'utu'uni kia kinautolu ke fakahoko 'enau ngaue ki ha founa fakakomesiale. Kau ki heni mo hano fakapapau'i ko e kotoa 'o e kau talekita 'o e ngaahi kautaha 'oku fili ia mei he taukei ngaue fakakomesiale. Ko e fakalelei ko 'eni, 'oku kau ai 'a hono tukuatu 'o e ngaahi kautaha pisinisi 'a e Pule'anga 'oku 'ikai fenapasi mo e tefito'i taumu'a 'a e Pule'anga.

Ko hono fakatau atu 'o e Kautaha Leiola mo hono tuku atu 'o e Fale Misini kuo tuku atu ai 'e he Pule'anga mei he'ene ngaahi kautaha pisinisi ha ngaahi kautaha 'a ia 'oku 'ikai to e 'i ai ha 'uhinga lelei ki hano to e hoko atu 'enau ngaue fakapisinisi.

Ko e tefito'i taumu'a ki he ngaahi pisinisi 'a e Pule'anga, ke fakapapau'i 'oku nau muimui ki ha ngaahi faka'ai'ai faka-komesiale te ne malava ke ne 'omi ha pa'anga fe'unga fakafehoanaki ki he lahi e pa'anga ne 'inivesi he kautaha ko ia, pea pehe ki ha ngaahi faingata'a faka-komesiale na'a nau fehangahangi mo ia. 'E kau heni hano fakamamafa'i kapau 'oku 'i ai ha koloa 'a e Pule'anga 'oku 'ikai ke ma'u mei ai ha ola fakafiemalie, 'e lava

ke fakahoko ha ngaue ke ne fakalelei'i eni ke kei malu'i ai pe 'a e pa'anga 'o e kakai totongi tukuhau.

4.5 Ngaahi Poloseki Fakatahataha ki he Sekitua Fefononga'aki

Ko e tefito'i taumu'a 'o poloseki fakatahataha 'o e sekitoa fefononga'aki ke fokotu'u ha sekitoa fefononga'aki 'e malava ke lele loloa. 'E kau heni 'a hono fakalakalaka 'a e fa'unga mo e founa ngaue 'a e sekitoa fefononga'aki. Ko e ngaahi makatu'unga 'o e poloseki ni 'oku kau ai 'a e :

- tokoni ke teuteu 'a e palani ki he ngaahi sekitoa fefononga'aki vakapuna, tahi mo e hala;
- ngaue ke feau 'a e fiema'u ki he tu'unga 'o e malu'i 'a ia 'oku fiema'u mai 'i he ngaahi aleapau fakavaha'apule'anga, talite mo e ngaahi fatongia ke fakahoko;
- tokoni'i 'a e Pule'anga ke kamata ha ngaahi fokotu'utu'u ki ha sekitoa fefononga'aki 'oku leleiange; mo
- fokotahataha'i 'a e potungaue fefononga'aki, mo tokoni'i 'a e sekitoa fefononga'aki ke nau fakahoko 'a e tokoni fakatekinikale ki he potungaue mo e kautaha 'oku ne fakalele 'a e mala'evakapuna 'a Tonga.

Ko e poloseki fakatahataha ko 'eni 'a e sekitoa fefononga'aki kuo ma'u ai ha tokoni fakapa'anga fakafuofua ki he pa'anga 'Amelika 'e \$5.4 miliona. Kaekehe, 'oku fakafuofua 'e 'iai 'a e ngaahi pa'anga 'e to e tanaki mai 'a ia 'e a'u ai ki he pa'anga 'Amelika ofi ki he \$8-9 miliona. Kapau 'e a'utaki mai 'a e pa'anga ni 'e fakaloloa leva 'a e taimi 'o e ngaue ni, fakafuofua ki he 'aho 31 Tisema 2013. 'Oku 'i ai 'a e fakafuofua ko e konga lahi 'o e toenga pa'anga 'e 'omai 'e fakataumu'a ia ki he ngaahi halapule'anga, tanaki atu ki ai mo e ngaue 'i he sekitoa fefolau'aki vaka tahi mo e fepuna'aki vakapuna.

4.6 Tuku atu ki Tu'a 'o e Ngaahi Ngaue

'Oku kei hokohoko atu pe 'a e fokotu'utu'u ke tuku ki tu'a 'a e ngaahi ngaue 'a e Pule'anga 'a ia 'oku 'ikai to e 'i ai ha 'uhinga ki he Pule'anga ke ne fakahoko ai ha ngaue. Ko e fokotu'utu'u ko eni na'e palani ia ke faka'ai'ai 'a e sekitoa taautaha ke ma'u ai ha'anau tupu 'aki hono 'ave 'a e ngaue 'a e Pule'anga ki he sekitoa taautaha mo fakasi'isi'i ai 'a e fakamole pea fakalelei'i foki mo e tu'unga 'o e ngaue 'aki hono faka'ai'ai e 'ilo fo'ou mo e fe'au'auhi 'i hono 'oatu 'o e ngaue.

Neongo 'a e 'ikai 'i ai ha ngaue fo'ou 'e tuku atu ki tu'a 'i he 2009/10, na'e 'i ai pe 'a e ngaahi ngaue na'e kei hokohoko atu pe hono 'oatu ki tu'a kau ai hono fakalelei'i 'o e ngaahi hala, ko e Kalonikali Tonga, Senita Fakafonua 'a Tonga, Fale Fakataha'anga Fa'onelua mo e Holo Fakamanatu Kuini Salote.

4.7 Polokalama Fakaakeake ki he ngaahi Pisinisi Taautaha

Ko e fakakaukau ko 'eni na'e fo'u ia fakataha mo e tokoni fakapa'anga mei he ngaahi fonua tokoni 'i he feinga ke fakalelei'i 'a e ngaahi maumau ne hoko makatu'unga he fakatamaki he 2006 'i Nuku'alofa. 'Oku tokoni 'a e sino'i pa'anga ko 'eni ki he ngaahi no ne fakataumu'a ki he to e langalanga fo'ou 'o e ngaahi pisinisi taautaha.

4.8 Polokalama Tokoni Fakaakeake ki he Ngaahi Pisinisi

Na'e fokotu'u foki ha polokalama ki hono fakaakeake 'o e ngaahi pisinisi 'i 'Epeleli 2007 'e he tokoni 'a Nu'usila, 'Aositelelia mo e Pule'anga 'o Tonga, ke tokoni'i 'a e ngaahi pisinisi ko ia na'e uesia 'e he fakatamaki na'e hoko 'i he 'aho 16 Novema, 2006. Ko hono taumu'a ke 'oange ha sino'i pa'anga ngaue ke tokoni ki he ngaahi pisinisi ki hono fakaakeake 'I he taimi vave mo loloa 'a e tupulaki faka'ekonomika.

4.9 Pa'anga ki he Tokoni ki ha Fakatamaki

'I he 2009 na'e vahe'i ai 'e he Pule'anga ha pa'anga 'e \$15 miliona 'o fokotu'u 'aki 'a e "Pa'anga ke Tokoni ki ha fakatamaki fakanatula". Ko e pa'anga ni 'oku 'amanaki 'e fakalahi mei he hulu 'o e 'esitimeti ngaue 'a e Pule'anga. 'E malava heni ke vave ha ngaue tokoni 'a Tonga ki ha fakatamaki 'e hoko. Ko e pa'anga ni 'oku fakafuofua 'oku 'i he \$13 miliona 'a e toenga.

'I he'ene a'u mai ki he taimi ni kuo malava 'e he Pule'anga 'o feau 'a e ngaahi fakamole ki he ngaahi fakatamaki kau ki ai 'a e peaukula, saikolone mo e MV Pilinisesi Ashika (kau ki ai mo e fakamole ki he Komisoni Faka'eke'eke).

4.10 Fakalelei ki he Pa'anga Hu mai

Ko e ta'u fakapa'anga 2009/10 ko e 'uluaki ta'u kakato ia hono fakahoko 'o e polokalama liliu ki he pa'anga hu mai 'a ia na'e kamata 'i he 2002. Ko e liliu ko 'eni na'e kau ki ai 'a e Lao ki he Tukupau Vahenga 2007, Lao ki he Kasitomu mo e 'Ekisia 2007, Lao ki he Kasitomu 2007 mo e Lao ki he Tukupau 'Ekisia 2008.

Ko e fakalelei ko 'eni 'oku tataki ai e ma'u'anga pa'anga 'a e Pule'anga mei he tukupau mei he fefakatau'aki ki he tukupau hange ko e tukupau ngaue'aki. 'Oku tokoni 'eni ki he 'ekonomika 'aki hono to'o 'o e ngaahi faka'ai'ai ke fokotu'utu'u 'a e pisinisi ki ha taumu'a ke fakasi'isi'i pe ko e kalofi 'o e totongi tukupau. 'E to e lelei ange heni 'a e 'ekonomika kapau 'e fakapapau'i 'oku fakataumu'a faka'ekonomika 'a e fai tu'utu'uni 'a e ngaahi pisinisi kae 'ikai ko e tukupau 'e lelelange ai 'a e fakamole mo e fakahu pa'anga.

4.10.1 Ko hono sivi Fakafo'ituitui 'o e totongi tukupau

Ko e ta'u kuo'osi na'e lava kakato ai e ta'u 'e taha hono ngaue'aki 'o e founa sivi'i fakafo'ituitui 'a e totongi tukupau. Ko e liliu ko 'eni 'oku fakaha mai ai 'oku fakafuofua ki he peseti 'e 80 'a e ngaahi 'eke kuo 'osi fakahu atu. Ko e me'a mahu'inga na'e 'asi heni, ko hono 'ilo 'oku tokosi'i 'a e fa'ahinga 'oku nau 'omai ha ngaahi fakamatala hala. 'Oku fai 'a e feinga ke fakalelei'i 'a e founa ngaue ni.

4.10.2 Faile Tukupau 'i he 'Initaneti

Ko hono ngaue'aki ko ia 'o e 'initaneti ki hono faile mo totongi 'o e tukupau 'e maluange ai 'a e totongi 'a e tokotaha totongi Tukupau, pea si'isi'iangē ai 'a e kau atu e kau ngaue 'a e Potungau Tanaki tukupau kae 'oange ha'anau faingamalie ke nau to e fai ha ngaue 'e taha hange ko e 'atita.

Neongo ia ko e faile mo e totongi tukupau 'o ngaue'aki 'a e 'initaneti ka 'oku kei fakatatali pe. Ko e fokotu'utu'u ko 'eni 'oku kei fakafalala pe ki he ngaue faka'ilekitulonika ka 'oku kei fai 'a e ngaue ki ai pea 'oku te'eki ke maau. 'Oku kei hokohoko atu pe 'a e ngaahi fealelea'aki 'a e Pangike Pule Fakafonua 'a Tonga, mo e Potungau Tanaki Tukupau 'a e Pule'anga ki ha ngaahi founa 'e malava ai ke to e fakalahi 'a e ngaue fakapangike ngaue'aki 'a e 'initaneti ki he totongi tukupau.

4.10.3 Fakalelei Tauhi ki he founa ngaue

Ke to e leleiangē 'a e tauhi tu'utu'uni 'i he kaha'u, pea fakapapau'i 'oku totongi 'a e tukupau totonu 'e he kau totongi tukupau, na'e to e vakai'i ai 'a e ngaahi tukupau 'a e kau totongi tukupau lalahi ki he ngaahi ta'u kuohili. Na'e to e fakalelei'i 'a e tu'utu'uni ki he ngaahi tukupau mei he kau totongi tukupau 'oku 'ikai ke nau nofo fonua. Ko hono fakamalohi'i ko 'eni 'o e founa fakatau koloa mo e ngaue 'oku ne to e fakalahi ai 'a e tokanga 'a e kau totongi tukupau ki he tu'utu'uni, 'aki hono fakaha 'e he kau ngaue 'a 'enua tukupau ngaue'aki kimu'a pea toki tali kinautolu kenau fakahoko ha ngaue 'a e Pule'anga.

4.10.4 Ko e tute 'o e koloa humai

Ko e ta'u fakapa'anga 2009/10 na'e kamata'i ai 'a e Founa Ngaue Faka-kasitomu (CMS). 'Oku kau heni 'a hono ngaue'aki 'o e komipiuta ki he ngaahi fakamatala 'a e Kasitomu ke to e leleiangē, totonu ange pea malava ke to e 'ataa mai mo e fakamatala. Ko e ngaue ni ke to e fakafaingamalie'i ange hono to e vakai'i 'a e ngaahi vaka 'oku fiema'u ha tau'anga mavahe kiai, pea ke kumi mo e tafa'aki ko ia 'oku kei vaivai ai 'ene tauhi tu'utu'uni.

Ko e CMS na'e kamata ngaue'aki 'e he va'a ngaue kasitomu 'i he 'aho 1 'o Siulai 2009 'o fakatatau ki he kupu'i Lao fo'ou ki he Kasitomu 2007 mo e tu'utu'uni ko ia na'e ngaue'aki 'i Fepueli 2008. Neongo 'oku lelei fakalukufua 'a e founa fo'ou ko 'eni, 'oku kei fai pe 'a e tokanga ki ai, 'oku 'i ai 'a e fakafuofua ko e liliu ko 'eni ki he CMS 'e ola lelei ange ai 'a e ngaue 'a e Kasitomu.

4.10.5 Ngaahi Liliu fo'ou ki he Tukupau

Na'e 'ikai 'i ai ha tukupau fo'ou ne fakahoko 'e he Pule'anga pea 'ikai ha liliu ki he lahi 'o e tu'unga totongi tukupau 'i he 2009/10. Kae kehe, tu'unga 'i he liliu ki he ta'u fakapa'anga 'a e ngaahi kautaha, ne toki ngaue'aki pe 'a e tu'unga totongi tukupau fo'ou 'i he ta'u fakapa'anga lolotonga. Neongo ko e ngaahi totongi faka-ngaue 'e ni'ihi na'e hiki, ko e ngaahi totongi 'e ni'ihi na'e fokotu'u pe ke ne ma'u 'a e fakamole 'o e ngaahi totongi 'o e ngaue 'oku fakahoko kae 'ikai totongi tukupau.

'I he 2010/11 kuo fakafuofua ai 'e he Pule'anga ko e liliu fo'ou ki he tute 'a e kasitomu 'e fakahoko ia 'i he 'aho 1 Siulai 2010. Ko e liliu fo'ou ni, 'oku kau ai hono hiki 'o e tute 'ekisia

'o e kavamalohi mo e tapaka, fakahu 'o e tute makehe ki hono fakakalakalasi fakaikiiki 'o e mokohunu, 'oange tute ki hono humai mai 'o e vai, liliu 'o e lahi e tute ki he koloa humai hange ko e vali mo e tute fo'ou ke hu ta'etute mai 'a e laulau fo'imoa. Ko e hiki ko 'eni 'i he tute 'ekisia ki he kavamalohi mo e tapaka, 'oku fakafuofua 'e liunga ua ai 'a e pa'anga humai. Tanaki atu ki he fakafuofua ki he leleiange 'a e pa'anga humai ofi ki he \$5 miliona 'i he hiki he tukuhau, te ne fakasi'isi'i ai 'a e ifi tapaka mo e ma'u kavamalohi ke ma'u ha ola 'e to e leleiange ki he ngaahi famili Tonga. Ko e fakatonutonu ni, 'oku fakafuofua 'e laka 'anoa ke ne fetongi 'a e pa'anga humai 'e mole mei hono fakapekia 'o e Lao ki he Tute Sitapa.

5. PA'ANGA HU MAI MO E NGAahi TOKONI

5.1 'Analaiso 'o e Pa'anga Hu mai 2010/11

Na'e fakafuofua 'e tanaki 'e he Pule'anga 'a e \$193.5 miliona mei he fakakatoa 'o e pa'anga hu mai mo e ngaahi tokoni ki he 2010/11.

'Oku ha atu he Tepile 5, 'a e fakaikiiki ki he fakafuofua ki he pa'anga hu mai mo e ngaahi tokoni, 'i he tu'unga fakalukufua 'i he Sitetisitika Fakapa'anga 'a e Pule'anga (GFS) ki he ta'u fakapa'anga lolotonga pea mo e patiseti kuo vahe'i ki he 2010/11.

TEPILE 5: FAKAFUOFUA KI HE FAKAKATOA 'O E PA'ANGA HUMAI MO E TOKONI (\$MILIONA) KIHE PATISETI 2010/11 .

	Ola Fakaangaanga 2008/09	'Esitimeti 2009/10	Ola Fakaangaanga 2009/10	'Esitimeti 2010/11	'Esitimeti 2011/12	'Esitimeti 2012/13
Pa'anga humai Fakakatoa mo e tokoni	187.5	220.1	176.4	193.5	167.5	177.4
Pa'anga Humai	142.0	172.2	136.9	132.6	142.7	155.7
Pa'anga Humai mei he Ngaahi Ngaue	142.0	170.9	136.9	132.6	142.7	155.7
Pa'anga mei he Tukuhau	119.1	150.2	109.7	111.8	119.8	130.8
Tukuhau vahenga moe tupu	30.3	32.0	24.6	24.3	26.0	28.0
Tukuhau 'o e koloa	0.1	0.1	0.1	0.1	0.1	0.1
Tukuhau fakalotofonua 'o e koloa mo e ngaahi	71.3	94.2	69.3	72.5	77.3	84.3
Tukuhau Ngaue'aki	47.2	61.2	43.0	46.5	50.0	55.0
'Ekisia mo e Tukuhau Kehe	24.1	33.1	26.3	26.0	27.3	29.3
Tukuhau mei he Fefakatau'aki	16.1	21.8	15.0	14.6	16.1	18.1
Tute	16.0	21.5	15.0	14.5	16.0	18.0
Ngaahi totongi kehe mei he koloa humai	0.0	0.3	0.0	0.1	0.1	0.1
Ngaahi Tukuhau kehe	1.4	2.1	0.7	0.4	0.4	0.4
Pa'anga humai 'ikai ko ha tukuhau	22.8	20.7	27.2	20.9	22.8	24.8
Pa'anga humai mei he koloa moe ngaahi ngai	9.2	7.2	15.3	5.9	6.9	7.9
Pa'anga humai mei he ngaue 'a e Pule'anga	11.9	12.5	9.8	14.4	15.4	16.4
Ngaahi mo'ua maumau lao	0.3	0.4	0.7	0.6	0.6	0.6
Ngaahi pa'anga humai makehe 'oku 'ikai ko h	1.4	0.7	1.5	-	-	-
Pa'anga humai makehe	-	1.3	-	0.0	-	-
Ngaahi tokoni fakapa'anga	-	-	-	-	-	-
Tokoni Poloseki	-	-	-	51.5	24.9	21.7
Tokoni Patiseti	-	-	9.7	9.4	-	-
Fakapapau'i.	-	-	9.7	9.4	-	-
Mei muli	45.5	47.9	39.5	60.9	24.9	21.7
Mei he ngaahi kautaha kehe	0.0	0.0	0.0	-	-	-
Katoa 'o e Ngaahi Tokoni	45.5	47.9	39.5	60.9	24.9	21.7

Ma'u'anga fakamatata: Potungaue Pa'anga & Palani Fakafonua

'Oku ha mai he natula 'o e tepile 'i 'olunga, 'a e kake \$31.1 miliona 'i he tukuhau, 'a ia na'e 'amanaki 'e ma'u he kamata'anga 'o e 2009/10. Ko e fika ne fai ki ai e 'amanaki na'e holo \$9.4 miliona 'o ma'ulalo ia he tu'unga ne 'i ai e 2008/09. Na'e ha mahino heni 'a e ngaahi ola ne fai 'a hono fakafuofua'i hange ko e malava ke hiki 'a e tu'unga tanaki pa'anga, pea mo e si'isi'i e ngaahi fakamatala ke fua totonu'aki 'a e uesia 'e he faingata'a'ia fakapa'anga fakamamani lahi 'a e tu'unga faka'ekonomika mo e pa'anga hu mai 'a e pule'anga. Na'e to e tanaki atu ki ai mo e ola 'o e ngaue 'a e ngaahi pangike fakalotofonua ki hono sivi faka'auliliki 'o e no ki he ngaahi pisinisi, tu'unga 'i he lahi 'o e ngaahi no ne 'ikai lava hono totongi fakafoki.

5.2 Pa'anga Hu mai Angamaheni

5.2.1 Pa'anga Hu mai mei he Tukuhau

Ko e vakai atu ki he pa'anga hu mai mei he tukuhau, na'e fakafuofua 'e kei tu'u pe he tu'unga faingata'a 'oku 'i ai he 2009/10 'i he 2010/11. 'Oku makatu'unga 'eni he anga e tupu 'a e pa'anga hu mai 'a ia 'e fakatatau pe mo e anga 'o e tupu faka'ekonomika.

Tukuhau mo e Tupu

Ko e kalasi 'e ua 'o e tukuhau 'i he kulupu ko 'eni, 'a ia ko e Tukuhau Vahenga (PAYE) mo e Tukuhau Vahenga 'o e ngaahi Kautaha.

TEPILE 6: TUKUHAU VAHENGHA & TUPU (MILIONA).

	2006/07	2007/08	2008/09	2009/10 Fakaangaanga	2010/11 'Esitimetri	2011/12	2012/13
Tukuhau Vahenga (PAYE)	9.0	9.2	7.3	9.7	8.6	9.2	9.7
Tukuhau ki he Ngaahi Kautaha	17.4	17.6	23.0	14.9	15.7	16.8	18.3
Total	26.4	26.8	30.3	24.6	24.3	26.0	28.0
PAYE %	34.1%	34.3%	24.1%	39.4%	35.4%	35.4%	34.6%
Tukuhau ki he Ngaahi Kautaha	65.9%	65.7%	75.9%	60.6%	64.6%	64.6%	65.4%

Ma'u'anga fakamatala: Potungaue Pa'anga & Palani Fakafonua

Hili 'a e holo he tu'unga tanaki Tukuhau Vahenga (PAYE) 'i he 2008/09 pea hoko mai kiai mo hono fuofua ngaue'aki 'o e totongi fo'ou ki he tukuhau taautaha 'a ia na'e kamata 'i Siulai 2008, na'e kake 'a e tu'unga tanaki 'i he Tukuhau Vahenga (PAYE) he 2009/10 ki he tu'unga ma'olunga ange he tukunga ne 'i ai 'i hono fuofua ngaue'aki. 'Oku ha mahino mai 'a e tu'unga ma'olunga hono tauhi 'o e totongi tukuhau mo e ngaahi sitepu ne muimui'i 'e he Potungaue Tanaki Pa'anga, ke fakapapau'i ko e tokotaha totongi tukuhau kotoa pe 'e to e faile hano totongi fakafoki 'o e tukuhau koia. Ko e ola he 2009/10 na'e ma'olunga ange 'aki 'a hono to e tanaki 'o e ngaahi mo'ua fuoloa 'a ia 'e 'ikai to e tanaki he 2010/11.

Lolotonga 'a e fakalaka 'a hono tanaki 'o e Tukuhau Vahenga (PAYE), ko e tanaki tukuhau mei he ngaahi kautaha na'e matu'aki holo 'aupito. 'Oku makatu'unga 'eni he ongo 'uhinga

lalahi 'e ua. Ko e liliu he tu'unga totongi 'o e tukupau ki he ngaahi kautaha mei he peseti 'e 35 (peseti 'e 42 ki he kau muli) ki he peseti 'e 25 ki he ngaahi kautaha kotoa pe, 'a ia 'oku ne tukupau 'a e tukupau 'aki e \$9 miliona. Ko e 'uhinga 'e taha, ko e ngaahi ta'au 'o e faingata'a'ia fakapa'anga fakamamani lahi, 'aia ne makatu'unga mei ai 'a e to lalo na'a ne a'usia 'a Tonga ni he ta'u 'e ua kuohili. Ko e uesia 'o e to lalo ko 'eni, ko e fehanga'anga 'a e ngaahi kautaha mo e tu'unga faingata'a ange he fefakatau'aki pea mo e tokolahi 'o e kau totongi tukupau na'e 'ikai ke nau totongi tukupau. Mei he uesia ko 'eni, na'e fakafuofua ko e tukupau ki he ngaahi kautaha, 'e si'isi'i ange ia he vahe tolu 'e taha ne tanaki he ngaahi ta'u kimu'a.

Ko e ngaue malohi 'a e Potungaue Tanaki Pa'anga, 'i hono tauhi 'o e totongi tukupau pea mo hono tanaki 'o e ngaahi mo'ua fuoloa he tukupau. 'I he kongakimui 'o e 2008, na'e hanga ai 'e he potungaue 'o fokotu'u ha kulupu tanaki mo'ua pea na'e fu'u lelei 'aupito 'a hono ola. Ko e tanaki mo'ua tukupau he 2009/10, na'e fakakatoa ki he \$7.9 miliona, pea mo ha to e \$7.5 miliona 'oku 'amanaki 'e ma'u 'i he 2010/11.

Tukupau Ngaue'aki

Na'e kamata 'a e Tukupau Ngaue'aki 'i 'Epeleli 2005. Na'e hanga ai 'e he tukupau ni 'o tohoaki'i mai 'a e ngaahi tu'unga faka'ekonomika kotoa pe 'aki ha tupu malohi faka'ekonomika 'i he 2007/08, 'a ia ne ha 'i he ma'olunga 'a e tu'unga tanaki tukupau ngaue'aki 'aki e peseti 'e 21.3. Ka neongo 'eni, ko e fo'i liliu ko 'eni na'e taimi nounou pe koe'uhi ko e ola kovi 'o e hikihiki 'i he totongi lolo 'a mamani pea mo hono uesia 'o e fonua ni 'e he faingata'a'ia fakapa'anga fakamamani lahi he 2008/09. Ne makatu'unga heni 'a e holo mamalie 'i he tu'unga 'o e tukupau ngaue'aki he ta'u 'e ua kuohili 'a ia 'oku to e ma'ulalo ange ia he tu'unga ne 'iai he 2006/07. Ko e 'uhinga 'e taha ki he holo 'i he tu'unga tanaki, ko e lahi 'o hono totongi fakafoki 'o e tukupau ngaue'aki mei he ta'u 'e ua kuohili, neongo ko e ngaahi totongi fakafoki ko 'eni, ne felave'i ia mo e ngaahi ta'u fakapa'anga kimu'a.

TEPILE 7: TUKUHAU NGAUE'AKI (\$MILIONA)

Tukupau Ngaue'aki	2006/07	2007/08	2008/09	2009/10 Fakaangaanga	2010/11 'Esitimeti	2011/12	2012/13
Uafu	43.0	49.8	43.1	40.0	42.7	45.7	50.4
Fakalotofonua	5.6	8.7	2.8	2.7	3.5	4.0	4.2
Pule'anga	0.6	1.2	1.2	0.3	0.3	0.4	0.4
Fakakatoa	49.2	59.7	47.1	43.0	46.5	50.1	55.0

Ma'u'anga fakamatala: Potungaue Pa'anga & Palani Fakafonua

'I he ta'u 'e tolu ka hoko, 'oku fakafuofua ke foki mamalie 'a e tu'unga 'o e tukupau ngaue'aki ki he tukunga ne 'i ai he 2006/07, 'aki 'a e to e lelei ange 'a hono tauhi 'o e totongi tukupau 'i uafu, pea mo e tupu faka'ekonomika.

Ngaahi Tukupau Fakalotofonua kehe

Ko e tefito'i fa'unga 'o e kulupu ko 'eni ko e tukupau 'ekisia. 'Oku kau mo e ngaahi laiseni pisinisi mo e lesisita 'o e ngaahi me'alele he kongakimui 'o e kulupu tukupau ko 'eni.

TEPILE 8: NGAahi TUKUHau KEHE (\$MILIONA).

	2006/07	2007/08	2008/09	2009/10 Fakaangaanga	2010/11 Patiseti	2011/12	2012/13
Laiseni pisinis	0.4	0.3	0.3	0.4	1.0	1.0	1.0
Ngaahi salioite misini	0.8	0.7	0.9	1.1	1.4	1.6	1.6
Tukuhau 'Eikisia	0.7	10.0	22.5	20.9	23.4	24.6	26.6
Ngaahi tukuhau fakalotofonua kehe	0.3	0.1	0.3	3.9	0.1	0.1	0.1
Fakakatoa	2.2	11.1	24.0	26.3	25.9	27.3	29.3

Ma'u'anga fakamatala: Potungaue Pa'anga & Palani Fakafonua

'I Fepueli 2008, ko e tukuhau 'i he 'olokaholo, tapaka, lolo mo e ngaahi me'alele, na'e mavahe ia mei he tute 'o e koloa hu mai ki he tukuhau 'ekisia. Ko e ola 'i he 2007/08, ko e mahina ia 'e fa 'o e tukuhau 'ekisia mo e mahina 'e tahaua 'o e 2008/09.

Ngaahi Tute

Ko e kongā 'e taha 'o e fakalelei ki he tukuhau ko hono ngaue'aki 'o e founa Ngaue Faka-Kasitomu fo'ou (CMS) 'a ia ne kamata he 'aho 1 Siulai 2009. Ko e kongā 'o e liliu ni na'e ngaue'aki 'i Fepueli 2008, 'aki hono tukuhifo 'a e tu'unga 'o e ngaahi totongi tute kotoa pe ki he kalasi 'e 4, peseti 'e 0, peseti 'e 10, peseti 'e 15 mo e peseti 'e 20. 'I he ngaahi koloa fakakasitomu 'e 800 kau ai 'a e ngaahi koloa lalahi hu mai 'a ia ne holoki mo ia ke ta'tute. Kimu'a 'i Fepueli 2008, na'e fakataha'i pe 'a e tute 'ekisia mo e ngaahi totongi tute ki he koloa hu mai mei tu'apule'anga.

TEPILE 9: TUKUHau 'I HE KOLOA HUMAI (\$MILIONA).

	2006/07	2007/08	2008/09	2009/10 Fakaangaanga	2010/11 Patiseti	2011/12	2012/13
Totongi Tute	47.5	40.5	16.0	15.0	14.5	16.0	18.0
Ngaahi totongi kehe	0.0	0.0	0.0	0.0	0.1	0.1	0.1
Fakakatoa	47.5	40.5	16.0	15.0	14.6	16.1	18.1

Ma'u'anga fakamatala: Potungaue Pa'anga & Palani Fakafonua

5.2.2 Pa'anga Hu Mai Makehe

Pa'anga mei he koloa mo e ngaahi ngaue

Ko e ngaahi fa'unga 'o e pa'anga mei he koloa mo e ngaahi ngaue 'oku ha atu he Tepile 10 'i lalo. Ko e kongā lahi taha, ko e ngaahi 'inasi 'a ia 'oku ha mai ai 'a e holo tupu mei hono fakatau atu 'e he pule'anga 'a hono 'inasi he Pangike Westpac mo e Kautaha Leiola 'i he 2008. Na'e 'ikai ke fu'u ha mahino mai 'a e holo ko 'eni 'i he 2009/10, koe'uhi ko e totongi

mai 'o ha 'inasi makehe mei he Pangike Langa Fakalalaka 'a Tonga. Kaekehe, 'oku kei ha pe 'a e holo ko 'eni kapau 'e 'ikai ke fakakau 'a e 'inasi makehe ko 'eni.

Ko hono fakatau atu 'e he Pule'anga hono 'inasi he Pangike Westpac mo e Kautaha Leiola, 'oku ho'ata mei ai 'a e hokohoko atu 'o e polokalama fakalelei ki he ngaahi kautaha pisinisi 'a e Pule'anga, 'ikai ngata ai ka ko e to e mahu'inga ange ke fakamavahe'i 'a e ngaahi kautaha pisinisi ke fakalele 'i ha 'ataakai 'oku to e longomo'ui ange ai 'a e fe'au'auhi 'i he ngaahi kautaha pisinisi fakatautaha.

TEPILE 10: PA'ANGA HUMAI MEI HE KOLOA MO E NGAahi NGAUE (\$MILIONA).

	2006/07	2007/08	2008/09	2009/10 Faka- angaanga	2010/11 Patiseti	2011/12	2012/13
Totongi tupu	1.3	2.4	2.8	2.0	0.4	0.4	0.4
Ngaahi 'inasi	5.3	7.1	5.6	12.9	5.0	6.0	7.0
Talite FFA	0.4	0.6	0.4	-	0.3	0.3	0.3
Totongi kelekele	0.3	0.4	0.4	0.4	0.3	0.2	0.2
Fakakatoa	7.3	10.5	9.2	15.3	6.0	6.9	7.9

Ma'u'anga fakamatala: Potungaue Pa'anga & Palani Fakafonua

Ngaahi totongi Fakangaue

Hange koia 'oku ha he Tepile 11 'i lalo, ko e tu'unga fakakatoa 'o e ngaahi totongi 'oku tu'uma'u pe mei he 2006/07 ki he 2008/09. Neongo ia, na'e 'i ai 'a e fu'u liliu lahi he ngaahi tafa'aki kehe 'o e pa'anga hu mai.

Na'e liliu 'o fakalele kautaha 'a e mala'evakapuna 'a Tonga ni, 'i Siulai 2007, pea ko e ngaahi pa'anga hu mai ('o hange ko ia mei he totongi tu'uta 'a e vakapuna mo e totongi pasese) ne foaki ia ki he kautaha fo'ou ko 'eni ke ne ngaue'aki ki hono fakalele 'o e mala'evakapuna.

Na'e to e fai foki 'a hono vakai'i 'o e totongi ki he fetu'utaki 'i he 2008, pea ko e totongi laiseni mo e totongi ki hono to'o 'o e laiseni na'e pehe ko e si'isi'i taha ia 'i he Pasifiki. Ko e ngaahi fakatonutonu ko 'eni na'e fakahoko ia he konga kimui 'o e 2008. Kaekehe, ko e liliu, fakataha mo e ngaahi fakalelei 'i he ngaue faka- telefoni pea mo e totongi fetu'utaki na'e holo mei he tu'unga ne a'u ki ai.

TEPILE 11: NGAahi TOTONGI NGAUE (\$MILIONA).

	2006/07	2007/08	2008/09	2009/10	2010/11	2011/12	2012/13
				Fakaangaanga	Patiseti		
Totongi Telefoni	0.4	0.6	2.7	1.1	4.7	4.9	5.3
Paasipooti	1.6	1.4	1.4	1.2	1.9	1.9	1.9
Totongi ako	1.2	1.4	1.4	1.6	1.6	1.6	1.6
Totongi faka'uli me'alele	0.5	0.5	0.5	0.4	0.7	0.7	0.7
Ngofua folau	0.0	-	-	0.5	0.6	0.7	0.7
Totongi lesisita	0.2	0.2	0.2	0.4	0.3	0.3	0.3
Totongi pasese	1.6	0.0	-	-	0.2	0.2	0.2
Totongi tu'uta e vakapuna	1.1	0.1	-	-	-	-	-
Ngaahi totongi kehe	6.4	8.5	5.7	4.5	4.5	5.2	5.8
Fakakatoa	13.0	12.7	11.9	9.7	14.5	15.5	16.5

Ma'u'anga fakamatala: Potungaue Pa'anga & Palani Fakafonua

Ko e holo ko 'eni 'i he pa'anga ngaue 'i he 2009/10, 'oku ha ai 'a hono liliu 'e he Pule'anga 'ene tu'utu'uni ke 'oua to e ngaue'aki 'a e fokotu'utu'u ko 'eni, mo fakapapau'i ko e pa'anga hu mai kotoa pe 'a e Pule'anga 'e hu kotoa pe ia ki he 'ene pa'anga fakalukufua. Ko e pa'anga humai ko ia tanaki ko e pa'anga ngaue, 'e lekooti pe 'ia he kulupu takitaha 'oku nau kau ki ai.

Ko e pa'anga hu mai ko 'eni na'e ma'olunga 'ia 'i he 2010/2011 'i he fakafuofua 'i he totongi 'Aleapau 'a e Telefoni. Na'e kau e pa'anga humai ko 'eni 'i he tukupaa fakalotofonua 'i he koloa mo e sevesi.

5.2.3 Pa'anga Hu Mai Makehe

Ko e \$1.3 miliona 'i he 2009/10, 'a ia na'e fakafuofua'i 'e ma'u mei hono fakatau atu 'o e ngaahi fale nofo'anga 'a e Pule'anga ka na'e 'ikai ke hoko. Ka neongo ia, 'oku kei hoko atu pe 'a e ngaue 'a e Pule'anga, ki hono fakatau atu 'o e ni'ihi pe 'o e ngaahi falenofu'anga 'i he ta'u fo'ou. Ko e lahi 'o e pa'anga hu mai 'oku fakafuofua 'e ma'u mei heni 'oku te'eki ke fakapapau'i.

5.2.4 Ngaahi Tokoni Mei Muli

Ko e ngaahi pa'anga tokoni ko e taha ia 'o e ngaahi konga mahu'inga 'i he ngaahi fonua langalanga hake. Ko e ngaahi pa'anga tokoni 'oku ha atu he konga ko 'eni, 'oku 'ikai ke kakato atu ai 'a e ngaahi tokoni kotoa pe 'oku ma'u 'e he Pule'anga. Ka ko e konga hoko, 'oku felave'i ia mo e ngaahi tokoni pa'anga 'oku fakafou mai he Pule'anga, pe ko hono 'omai hangatonu pe ki he Pule'anga 'o 'ikai 'i he tokoni fakapa'anga ka ko e ngaahi tokoni koloa.

'Oku fakafuofua ke ma'u 'e Tonga ni 'a e \$84.4 miliona ko e ngaahi tokoni pa'anga 'a ia 'oku lahi ange 'i hono liunga ua 'o e fuofua 'esitimeti ko e \$37.5 miliona ki he 2009/10. 'Oku makatu'unga 'a e tupu ko 'eni mei he \$32.9 miliona 'a ia kuo tukupaa mai 'aki 'e he ngaahi fonua tokoni, ke tokoni ki he patiseti 'a e fonua. 'Oku kei feinga pe 'a Tonga ni ke ne kei matu'uaki 'a e ngaahi ta'au 'o e faingata'a'ia fakapa'anga fakamamani lahi, pea ke tokoni'i 'a Tonga ni ke nga'unu kimu'a 'aki 'a hono fakahoko e ngaahi poloseki kehekehe kau ai 'a e

feinga ke fakasi'isi'i 'a e fakafalala 'a Tonga ni he lolo hu mai mei tu'apule'anga, pea mo hono tokoni'i 'a e liliu ke to e fakatemokalatiange.

'Oku kau atu ki he ngaahi poloseki ko 'eni 'a hono to e fakalahi 'a e tu'unga 'o e ngaahi tokoni, koe'uhi ke fakapapau'i 'oku 'ikai fiema'u 'e he Pule'anga ke tu'usi 'a e koloa mo e sevesi pe ngaue matu'aki mahu'inga ki he kakai 'o makatu'unga 'i ha 'uhinga ko e tonounou 'a e pa'anga hu mai fakalotofonua.

TEPILE 12: NGAahi FONUA 'OKU HU'U MEI AI 'A E NGAahi TOKONI PA'ANGA (\$MILIONA).

	2006/07	2007/08	2008/09	2009/10 Fakafuofua	2010/11 'Esitimeti	2011/12	2012/13
Aositelelia	1.4	1.1	7.0	5.7	8.6	9.9	11.5
Iunioni 'a 'Iulope	3.5	1.1	2.2	5.4	3.1	0.3	-
Nu'usila	7.6	4.1	7.7	3.4	14.6	9.2	7.5
Siaina	7.5	0.1	-	6.1	0.3	-	-
Pule'anga Fakatahataha-UN	0.6	0.5	0.6	0.4	2.4	1.5	1.4
Pangike 'a Mamani-WB/IDA	0.8	0.7	0.5	1.0	10.1	2.2	0.3
Kautaha Mo'ui 'a Mamani-WHO	0.3	0.1	0.2	0.3	0.4	0.4	0.4
Pangike Fakalalakalaka 'a 'Esia -ADB	0.4	-	0.8	1.1	3.5	0.7	0.6
Tokoni Patiseti ADB	-	-	-	9.4	9.4	-	-
Ngaahi Tokoni Patiseti kehe	-	-	-	-	23.5	9.4	-
Ngaahi Tokoni kehe	0.6	1.0	1.6	4.7	8.5	0.7	0.0
Fakakatoa	22.7	8.7	20.6	37.5	84.4	34.3	21.7

Ma'u'anga fakamatala: Potungaue Pa'anga & Palani Fakafonua

Na'e makatu'unga 'a e kake ko 'eni 'a e pa'anga tokoni, ko e to e hiki hake 'a e tokoni mei 'Aositelelia, Nu'usila pea mo e Pangike 'a Mamani.

Na'e to e fakalahi 'e 'Aositelelia 'enau pa'anga tokoni ki Tonga mei he \$5.6 miliona ne nau tokoni mai'aki he ta'u ni ki he pa'anga 'e 8.6 miliona ki he ta'u fo'ou, 'a ia kuo fakamo'oni ai 'a e ongo fonua ha aleapau 'o fakatefito 'a e tokanga ki he fakalelei 'i he ngaue fakapule'anga, Mo'ui, Ako mo e Ngaahi langa lalahi, 'oku kau heni 'a e ngaahi ngaue hange ko e pololama tokoni'i 'o e Mo'ui Lelei (\$1.6 miliona), ako ngaue pea mo e Potungaue ki he ma'u ngaue, To'utupu mo e Sipoti (\$1.9 miliona), Fakalelei ki he Sekitoa 'a e Pule'anga kau ai moe Potungaue Kasitomu, Potungaue Pa'anga kau ai 'a e Komisoni ki he Kau Ngaue

Fakapule'anga (0.7 miliona). Faka'osi, na'e 'i ai 'a e tokoni ki he ngaahi ngaue lalahi pea mo e tokoni ki hono Fakalalakaka 'a e Sekitoa Fefononga'aki ko e \$1 miliona, pea ko e toenga leva (\$3.4 miliona) 'o e faikehekehe 'oku mei he fanga ki'i poloseki iiki.

'Oku natula tatau foki mo e tokoni 'a Nu'usila 'a ia na'e to e 'alu hake 'enau tokoni mei he tu'unga na'e 'i ai he ta'u ni ko e 3.4 miliona ki he 14.6 miliona, ka e fakatefito ki he Polokalama Tokoni ki he Ako (TESP \$6.9 miliona) pea pehe ki he 'enau tokoni ki he ngaahi 'otu motu (\$3.6 miliona) pea mo e polokalama TVET (\$1.5 miliona), pea ko e toenga leva 'o e faikehekehe mei he ngaahi poloseki kehe.

Na'e to e tanaki mai 'e he Pangike 'a Mamani 'enau tokoni ki he 2010/11 fe'unga mo e \$10.1 miliona mei he tu'unga na'e 'i ai he ta'u ni, 2009/10 (\$1 miliona). 'Oku fakatefito e tokoni ko 'eni, ki hono to e fakaakeake 'o Niuatoputapu, 'a ia ko e konga lahi 'e ha'u mei he \$6.3 miliona 'a e Pangike. 'I he polokalama lolotonga, 'oku hokohoko atu pe 'a hono fakalelei'i 'a e Sekitoa Fefononga'aki (\$2.4 miliona), pea ko e faikehekehe leva 'e ha'u ia mei he ngaahi poloseki kehe.

5.2.4.1 Ko hono Ngaue'aki 'o e Ngaahi Tokoni Pa'anga mo e Koloa.

Ko e ngaahi fokotu'utu'u ki hono ngaue'aki 'o e ngaahi tokoni pa'anga 'oku anga pehe ni:

TEPILE 13: NGAUE'AKI 'O E PA'ANGA TOKONI-NGAAHI NGAUE LALAHI (\$MILIONA).

Taumu'a	2009/2010 Fakaangaanga	2010/2011 'Esitimeti
Polokalama Tokoni ki he Ako 'i Tonga (TESP)	3.9	8.9
Poloseki Langalanga hake 'o Niuatoputapu	0	7.1
Poloseki Fakalalakaka 'o e ngaahi kolo	1	3.5
Tokoni ki he Sekitoa Fefononga'aki IDA	0.4	3.5
(TVET) Polokalama Tokoni	0	3.4
Polokalama Fakalalakaka Polisi Tonga	0.7	3
Fakalalakaka ngaahi 'otu motu	0	3
CEC (Komisoni Fili Fakakonisitone)	1.2	1.5
Ngaue Tokoni ki he Feliliu'aki 'a e 'ea	0.2	1.2
Polokalama Tokoni ki he Mo'ui	0	1
Tokoni ki he Komisoni Kau Ngaue Fakapule'anga	0.25	0.8
Ngaahi Ngaue Kehe	20.45	14.6
Fakakatoa	28.1	51.5
Tokoni ki he Patiseti	9.4	32.9
Fakakatoa Fakalukufua	37.5	84.4

Ma'u'an

ga fakamatala: Potungaue Pa'anga & Palani Fakafonua

Ko e lahi fakakatoa 'o e ngaahi tokoni koloa fakafuofua fakafuofua ki he \$44.1 miliona 'i he 2009/2010. 'Oku fakafuofua ke 'alu hake ki he \$128.6 miliona 'i he 2010/2011. Ko e ngaahi poloseki lalahi 'oku fakapa'anga mei he tokoni ko 'eni 'oku ha 'i he Tepile 14:

TEPILE 14: NGAahi TOKONI 'IKAI KO HA PA'ANGA-POLOSEKI LAKA HE \$1 MILIONA (\$MILIONA).

Taumu'a	2009/2010 Fakaangaanga	2010/2011 'Esitimeti
Otuanga'ofa-Vaka Fo'ou ki he fefolau'aki	0	25
Fakalelei'i mo hono Fakafo'ou 'o e Falemahaki Vaiola	0	19
Palani ki he ma'u'anga ivi	0.4	9.6
Ma'u'anga ivi mei he la'a ki he ngaahi tukuimotu	0	5
Tokoni ki he Sekitoa Fefononga'aki IDA	0.3	4.9
Poloseki Fakalalakaka 'o e ngaahi kolo	1.3	3.4
Polokalama Sikolasipi 'a Aositelelia	2.9	2.9
Polokalama Sikolasipi 'a Nu'usila	2.2	2.7
Polokalama ki he Malu 'a e Me'atokoni mo tu'u'loa	0	2.5
Polokalama Tokoni ki he Mo'ui	0	2.5
Vaka fakataimi Ajung Shubu	1	1.9
Savea ki he Sekitoa Takimamata	0	1.5
Tokotaha Palani Fakakolo	0	1.5
Faipa Keipolo	0	1.5
WS- GGP	1	1
UNESCO	0	1
Kau Toketa mei Siaina	0	0.8
Ngaahi Ngaue Kehe	35	41.9
Fakakatoa	44.1	128.6

Ma'u'anga fakamatala: Potungau Pa'anga & Palani Fakafonua

6. NGAahi FAKAMOLE

6.1 Ngaahi tefito'i fakamole

'I he kongia ki mu'a 'o e 2009, na'e tali ai 'e he Pule'anga Tonga 'a e Palani Ngaue Fakafonua (NSPF) ke ne tongia 'a e ngaahi mu'aki Palani Fakalalaka (SDP). 'Oku mei 'i he natula tatau pe 'a e palani ngaue fo'ou ko 'eni mo e founa ne ngaue'aki 'i he SDP8 pea mo e ngaahi palani fakalalaka kimu'a, ka 'oku tafataha 'a e founa fo'ou ni ki he ngaahi tefito'i taumu'a fisifisimu'a 'a e pule'anga, 'o ngaue'aki 'a e ngaahi palani ngaue fakata'u tolu 'a e ngaahi potungaue.

Fakafaingofua'i 'a e Fakalalaka 'a e ngaahi kolo 'aki hono to e fakamalohi'i 'a e pule'anga.

Ko e Palani Ngaue Fakafonua 'oku fakataumu'a ia ke potupotu tatau mo 'inasi 'a e feitu'u kotoa pe 'i he faingamalie faka'ekonomika mo fakasosiale, pea ke tokoni e ngaahi fakalalaka fakakolo ki he lelei fakalukufua. Ko e palani ngaue ni, 'oku ne vakai ke fa'ufa'u ha ngaue faka'ekonomika ki he kotoa 'o e 'otu Tonga, 'aki hono hakeaki'i 'o e taukei ngaue, ngaue fakapisinisi mo e 'ilo fo'ou 'i he feitu'u kotoa pe. Kaekehe, ke to e fakalalakaange, 'e 'i ai 'a e fiema'u ke fai e ngaue fakataha ke potupotu tatau 'a e tupu faka'ekonomika mo e fakasosiale.

'E to e fiema'u foki 'a e pule'anga ke nga'unu ke ne tokoni'i 'a e ngaahi kosilio fakakolo, 'o taumu'a ke 'oange ki he ngaahi kolo ha faingamalie ke 'omi ai honau le'o ki he fakalalaka fakakolo mo e fakavahe. Ko e taumu'a 'a e pule'anga heni ke hoko atu 'enau faifatongia ki hono tokangaekina 'a e ngaahi hala fakakolo, polisi fakakolo mo ha polokalama ke fakangaue'i ai 'a e to'utupu 'o e ngaahi kolo mo e vahe.

Tokoni'i 'a e fakalalaka 'a e ngaahi sekitoa taautaha 'aki 'enau ngaue fakataha mo e pule'anga, 'ange 'a e faka'ai'ai totonu pea fakalelei'i 'a e lao mo e tu'utu'uni.

Ko e taumu'a mahu'inga taha 'a e Pule'anga ko e tupu faka'ekonomika 'a ia 'e makatu'unga mei heni 'a e si'isi'iangae 'o e nofo masivesiva. Ko e tu'umalie faka'ekonomika 'e malu pe ia kapau 'e ngaue mo fetokoni'aki 'a e kakai fakafo'ituitui mo e ngaahi sino lalahi pea ke nau ngaue fakataha. Ko e fokotu'utu'u 'a e Pule'anga, Lao faka-komesiale, lao mo e 'ataakai ke ne fakafaingofua'i 'a e fakahu pa'anga, ko e taumu'a tefito ia ke fakamalohi'i 'a e tupu faka'ekonomika 'a e sekitoa taautaha. Ko e sekitoa faka'ekonomika 'a ia ne 'i he Palani Fakalalaka hono 8; ngoue, toutai mo e takimamata.

Ko e Kosilio ki he Fakalalaka Faka'ekonomika Fakafonua (NEDC) na'e fokotu'u ia ke ne tokoni'i 'a e ngaue fakalalaka faka'ekonomika 'a Tonga. Ko e 'ene tefito'i taumu'a ke "Faka'ai'ai 'a e tupu faka'ekonomika, 'aki hano faka'ilonga'i pea fokotu'u ha ngaahi fakakaukau ki he tupu faka'ekonomika 'a e sekitoa taautaha." 'I he lolotonga ni, 'oku fakatefito 'a e ngaue e Kosilio ni ki hono fokotu'u 'o e kautaha ke malumalu ai mo fakafaingofua'i 'a e fengaue'aki 'a e Pule'anga mo e sekitoa taautaha. Ko e patiseti 'a e Pule'anga Tonga ki he Kosilio ni 'oku fe'unga mo e pa'anga 'e \$0.5 miliona.

Fakafaingofua'i 'a hono hokohoko atu 'o e fakalelei fakakonisitutone

'Oku kei hokohoko atu pe 'a e ngaue fakahisitolia mo mafatukituki ko ia 'a e Pule'anga Tonga ki he fakalelei fakakonisitutone. Ko e Lao ki he Komisiona ki he Konisitutone mo e Fili 2008 na'e fokotu'u ke fakapapau'i mo fakahoko e ngaahi fakalelei ki he ke tu'uloa fakatemokalati ki he fili 'o e 2010.

Ko e konga 'o e fakalelei ni 'e vakai'i ai 'e he Pule'anga 'a e Lao, Fakamaau totonu mo e fakalelei ki he founa fili, Talite Fakavaha'apule'anga, Malu 'a e Fonua mo e pule'i 'o e ngaue 'i he taimi loloa ko 'eni 'o e fakalelei. Neongo ko e polokalama makehe 'eni ka ko e felotoi ko ia 'a Tonga, 'Aositelelia mo e Pule'anga Nu'usila 'oku nau kau fakataha ke fakapa'anga 'a hono fakalele 'o e Fakalelei Fakakonisitutone, Fakalelei ki he Fili mo e Polokalama Fakalalakaka 'a e kau Polisi 'a Tonga.

Hokohoko mo fakalalakaka'i 'a e ngaahi ngaue lalahi ke fakalelei'i 'a e mo'ui faka'aho 'a e kakai

Ko e ngaahi ngaue lalahi 'i Tonga, 'oku ne faka'ai'ai 'a e fe'au'auhi 'a e kau pisinisi pea koe lelei ange 'o e ngaahi ngaue lalahi pea ko e tokamu'a ia ki ha tupulaki faka-'ekonomika. 'Oku hokohoko atu ai pe 'a e polokalama 'a e Pule'anga ke to e fakamalohi'i mo to e fakalelei'i 'a e ngaahi ngaue lalahi ke fakasi'isi'i ai 'a e mole 'i he ngaahi pisinisi pea mo tokoni ki ha faingamalie ki he ngaahi maketi.

'Oku teuteu'i foki 'e he Pule'anga 'a e Palani Fakalalakaka ki he Ngaahi Ngaue lalahi, 'a ia 'oku 'ikai ngata pe he ngaahi poloseki 'i loto he ngaahi tefito'i fatongia 'o e Pule'anga, ka 'oku to e kau foki ki ai mo e ngaahi poloseki ne 'osi fokotu'utu'u 'e he ngaahi pisinisi 'a e Pule'anga (SOE). Mei he ngaahi poloseki ko 'eni, 'oku hoko atu leva ki hano fokotu'u ha founa ngaue ke tokoni ki he pule'anga, 'i hono fo'u mo fakapapau'i 'a e ngaahi poloseki ke poupou'i mo ia ke 'ikai tali. 'E hoko atu pe 'a hono vakai'i 'e he Fakataha'anga Kapineta 'a e ngaahi palani ngaue 'o hange ko e ngaue fakaangaanga, ngaahi ngaue kuo 'osi kakato, pea mo ha ngaahi ngaue ke tuku.

Ko e ngaahi ngaue tefito mei he palani ki he ngaahi ngaue lalahi:

- Ko e ngaahi tefito'i ngaue lalahi 'a e Pule'anga 'o a'u ki he 2015, 'oku fakakatoa ki he \$359 miliona, lolotonga ia 'oku fe'unga mo e \$170 miliona 'a e ngaahi poloseki ki he ngaahi ngaue lalahi 'a e ngaahi Kautaha 'a e Pule'anga.
- Mei he ngaahi ngaue lalahi 'a e Pule'anga 'oku 'osi mahino 'e fakapa'anga 'oku fe'unga mo e \$242.1 miliona (peseti 'e 67); mo e
- ni'ihii 'o e ngaahi Kautaha 'a e Pule'anga kuo 'osi fakapa'anga 'enau ngaahi ngaue, neongo ko e ni'ihii 'e toki fakapa'anga ia mei he 'enau ngaahi sino'i pa'anga.

Ke to e hiki'i 'a e fakahoko fatongia 'a e Ako ngaue Fakatekinikale (TVET) ke a'usia 'a e ngaahi pole ke fakakake'aki 'a e ngaahi taukei ngaue mo e 'ilo ke fakalalakaka'aki 'a e ngaahi sevesi mo e ngaue lalahi

Ko e taukei mo e 'ilo 'oku fu'u mahu'inga ia ki he ngaahi fokotu'utu'u ngaue ki he fakalalakaka 'o e ako pea mo e huitu'a ia ki he fa'unga 'o ha 'ekonomika fe'au'auhi. 'I he'ene pehe 'oku fu'u mahu'inga ke kei pukepuke ai pe mo tauhi 'a e ako tefito 'i ha tu'unga ma'olunga. 'I he taumu'a ke fakapapau'i 'oku ma'u 'e he fanau ako 'a e tefito'i 'ilo 'e makatu'unga mei ai 'a e ngaahi taukei, kuo hiki hake ai 'e he Pule'anga 'a e ta'u motu'a ke ako ai 'a e fanau ako mei he ta'u 5 ki he ta'u 18. 'Oku kei ngaue pe foki 'a e Pule'anga ki ha founa 'e lava ke fakahoko lelei 'aki 'a e fatongia ko 'eni.

'E 'ikai fe'unga mei he ako 'ata'ata pe 'a e ako. Kuopau ke 'alu fakataha e Ko e ta'u 'o e ako 'oku 'ikai, 'iate kinautolu pe, ko ha fetongi fe'unga ia ki he ako. Ko e 'ilo mo e founa ngaue, ke ne ma'u 'a e katoa 'o e taukei ngaue, kau ai e 'ilo ki he laukonga mo e fai fika, ko e 'ilo mo e taukei 'e fiema'u 'e he kau ngaue, pule ngaue, pea mo e taukei fakaako ki he komiuniti.

Kuo fa'u ha polokalama fakata'u nima 'i he vaha'a 'o Tonga ni, 'Aositelelia mo e Pule'anga Nu'usila 'o fakataumu'a ke tokoni ki he ako fakatekinikale mo e ngaue 'i Tonga ni. 'Oku vakai heni 'a e Pule'anga Tonga, ke fakataumu'a eni ke "fakamalohi'i 'o e taukei mo e tu'unga 'o e 'ilo 'a e ngaahi ako'anga fakalotofonua, ke a'usia e tu'unga fakavaha'apule'anga pea pehe foki ki he ngaahi ako kehe".

Ke a'usia 'a e taumu'a fisifisimu'a ni, 'oku ngaue ai 'a e Pule'anga ke fakapapau'i 'e fakatou ma'u 'a e ngaahi me'angaue 'oku fiema'u pea mo e tu'unga ke 'i ai. Ne toki fokotu'u 'a e Poate Ma'umafai ki he ngaahi Tu'unga Fakaako, na'e fokotu'u ia he 2008/09 pea 'oku fakahoko 'enau ngaue ke fakapapau'i 'oku lelei 'aupito 'a e tu'unga fakaako mei he ako fakatekinikale mo e ngaue, 'i he ngaahi akonga'anga ma'olunga ange mo e ngaahi kolisi. Ko hono fakapapau'i 'oku ma'u 'a e ngaahi naunau totonu 'oku fiema'u, 'oku foaki ai 'e he Pule'anga 'a e \$1,200 ki he tamasi'i ako, kamata he ta'u fakapa'anga 2009/10. Ko e ngaahi foaki tokoni ko 'eni ki he katoa 'o e ngaahi ako'anga 'oku 'ikai 'a e pule'anga, kau ai 'a e ngaahi ako'anga fakatekinikale mo e ngaue. 'E hokohoko atu 'a e 'i he kaha'u pea 'o tanaki atu ia ki he tokoni fakapa'anga ki he ngaahi ako'anga kolisi 'oku 'ikai 'a e Pule'anga.

Ke fakalakalaka 'a e mo'ui 'a e kakai 'aki hano fakasi'isi'i 'a e hoko 'a e ngaahi mahaki 'ikai pipihi (NCD)

'Oku 'i he tu'unga ma'olunga 'aupito 'a e tu'unga 'oku 'i ai e mo'ui lelei 'i Tonga he ngahi me'afua 'a e lelei e fakahoko e ngaue tefto ki he mo'ui lelei, ngaahi ngaue lalahi ki he mo'ui 'a e kakai, pea mo e mahu'inga 'o e tokangaekina e mo'ui 'a e kau feitama mo e ngaahi fa'e, ngaahi huhu malu'i 'o e long'a'i fanau, ma'u'anga vai mo e polokalama ki hono faka'auha 'o e veve. Ko e ngaahi mahaki pipihi, 'oku lava pe 'o tokanga'i mo mata'ota'ofi. Ka neongo 'eni, ko e kong'a lahi 'o e ngaahi fonua he Pasifiki, 'oku 'i he tu'unga ma'olunga ai 'a e ngaahi mahaki 'ikai pipihi hange ko e suka pea 'oku hoko ia ko e palopalema lahi. Koe'uhi ko e fa'ahinga natula ta'efakangatangata 'o e mahaki 'ikai pipihi (NCD), 'oku ne uesia ai e kau mahaki, mo honau ngaahi famili pea mo e tukunga 'o e mo'ui 'i ha vaa'itaimi loloa.

Ko e ngaahi mahaki 'ikai pipihi (NCDs) 'oku makatu'unga mei ai 'a e fa (4) 'o e ngaahi me'a 'e nima (5) 'oku ne fakatupunga 'a e mate 'i he mo'ui 'a e fa'ahinga 'o e tangata. 'Oku tanaki atu kiai, 'a e fa'ahinga fokoutua tautautefito ki he suka, mahaki mafu, pakalava mo e mahaki'ia 'o e ma'ama'a.

Ko e Lao ki hono Faka'ai'ai e Mo'ui Lelei 'i Tonga ni, na'e fakapaasi ia he ta'u 2007. 'Oku ne 'omi ai heni e faingamalie ki he Tonga Mo'ui lelei, ke fakapa'anga 'a e ngaahi ngaue ki he ngaahi mahaki 'ikai pipihi (NCD) 'o kau ai 'a e Fakamalohisino, Ta'ota'ofi e mama tapaka mo e Polokalama ki he Ma'u me'atokoni Mo'ui lelei. Ko hono fakapa'anga 'o e Tonga Mo'ui Lelei 'oku mei he Pule'anga pea mo e ngaahi tokoni mei he Pule'anga 'Aositelelia, 'a ia ko 'enau foaki mai 'a e kong'a lahi 'o e tokoni ko e \$7 miliona.

Fakatahataha'i 'a e tokangaekina 'o e 'ataakai mo e feliliuaki 'o e 'ea ki he katoa 'o e ngaahi palani mo e ngaahi polokalama ngaue.

'Oku matu'aki tokanga 'aupito 'a e Pule'anga Tonga, ki hono fatongia ki he hako tupu 'o e fonua ki he kaha'u 'aki e ngaahi faingamalie faka'ekonomika kae'uma'a 'a e ngaahi naunau 'o e 'ataakai 'a ia 'oku tau ma'u 'i he 'aho ni. 'Oku fakapapau'i ai 'e he Pule'anga ke fakakau 'a e ngaahi fa'unga 'o e fakalalakaka 'i he'ene ngaahi fokotu'utu'u ngaue. 'Oku 'i ai mo e fiema'u ke matu'aki fakapotopoto 'a hono ngaue'aki 'o e ngaahi me'a ngaue, fakasi'isi'i mo hono ngaue'aki 'o e ngaahi ma'u'anga ivi pea mo fo'u ha founa ki he ma'u'anga ivi 'e malava ke to e ngaue'aki.

'I he tu'unga lavea ngofua 'oku 'i ai 'a e fonua ki he ngaahi feliliuaki 'o e totongi lolo, 'oku ngaue fakataha ai 'a e Pule'anga mo e ngaahi hoa fakalalakaka ki ha ngaahi fakakaukau fo'ou 'a ia kuo fokotu'u ai ha Palani ki he "Ma'u'anga Ivi 2010-2020". Ko e palani ko 'eni, 'oku fakapa'anga ia 'e he Pule'anga pea mo e ngaahi hoa fakalalakaka, ki hono fakahoko mo hono ngaue'aki 'o ha Ma'u'anga Ivi 'oku lava 'o to e ngaue'aki ki hono fakalele 'o e 'uhila. 'Oku kau heni 'a hono fakafaingofua'i hono ngaue'aki 'o e 'uhila ke ngaue'aki e founa ngaue ki he ngaahi feitu'u kehekehe 'a ia 'oku 'ikai ke a'u kiai he taimi ni, hange ko e ongo Niua pea mo e ngaahi 'otu motu 'o Ha'apai mo Vava'u.

Ko hono fokotu'u ko ia 'o e Potungaue ki he 'Atakai mo e Feliliuaki 'a e 'Ea, 'oku fakatokanga'i ai 'a e uesia mo e mahu'inga 'o e feliliuaki 'o e 'ea pea mo e ngaahi fiema'u 'a e Pule'anga ke to e longomo'ui ange 'a hono tokangaekina 'o e ngaahi tupu'anga mo e nunu'a 'o e feliliuaki 'o e 'ea. 'Oku mahino ko e feliliuaki 'o e 'ea ko e taha ia ha pole 'e fehanganagai mo Tonga 'i he kaha'u.

6.2 Fakamole Angamaheni

Ko e fakamole fakalukufua 'a e Pule'anga mo e totongi 'o e ngaahi no 'oku ha atu ia he Tepile 15 'i lalo. Ko e fakamole angamaheni 'a e Pule'anga na'e fakangatangata pe mei he 2006/07 ki he 2009/10. Pea 'oku 'i ai 'ene holo.

Ko e hu mai ko 'eni 'a e ngaahi tokoni na'e malava ai ke 'alu hake 'a e fakakatoa 'o e fakamole mo e ngaahi no ki he \$205.6 miliona ki he 2010/11. Ko e hiki lahi ko 'eni 'o e fakamole, ne makatu'unga ia mei he kake e ngaahi ngaue fakapa'anga mei he ngaahi hoa tokoni fakafuofua ki he \$51 miliona 'a ia ko e 'alu hake mei he \$30 miliona 'i he 2009/10, 'oku 'ikai kau heni 'a e \$32.9 miliona ko e tokoni ki he patiseti.

Ko e fu'u holo lahi ko 'eni, 'i he fakatau 'o e koloa mo e ngaahi sevesi 'i he vaha'a taimi 2008/09 (mei he \$62.5 miliona ki he \$53.3 miliona) mo e 2009/10 na'e makatu'unga ia 'i hono to'o 'o e ngaahi fakamole lalahi ta tu'o taha 'ene hoko hange ko e Hilifaki Kalauni, tokoni ki he polokalama fakalelei 'o e hala pea mo e holoki 'o e fakamole 'a e Pule'anga ki he tukuhau.

TEPILE 15: NGA AHI FAKAMOLE & NGA AHI NO (\$MILIONA).

	Ola Fakaangaanga 2008/09	'Esitimeti 2009/10	Ola Fakaangaanga 2009/10	'Esitimeti 2010/11	'Esitimeti 2010/12	'Esitimeti 2010/13
Fakamole moe ngaahi mo to'o mei ai 'a e totongi fakafoki	192.7	202.7	180.0	205.6	162.2	162.1
Ngaahi Fakamole	185.3	203.4	180.9	206.2	162.5	162.2
Fakamole ki hono fakalele 'o e Pule'anga	167.5	191.6	166.8	186.5	153.3	153.0
Ngaahi Vahenga	76.4	77.4	82.1	81.8	76.4	75.3
Tokoni ki he Pa'anga malolo 'a e kau Ngaue Fakapule'anga	5.2	10.3	7.2	8.8	8.6	9.6
Totongi 'o e koloa moe ngaahi ngaue	62.5	78.4	52.5	74.1	55.7	50.5
Ngaahi totongi 'o e tupu	5.2	5.7	5.7	7.0	0.2	0.1
Fakamole 'oku toe tanaki mai	-	-	-	-	-	-
Tokoni mo e ngaahi foaki	18.2	19.8	19.2	14.8	12.4	17.5
Tokoni ki he kautaha 'ikai fakapa'anga	0.0	0.1	-	-	-	-
Tokoni ki he Kautaha fakapa'anga	1.0	0.1	-	0.0	0.0	0.0
Tokoni ki he ngaahi Ngaue fakapule'anga kehe	2.1	3.2	1.3	1.5	0.5	0.9
Foaki ki he ngaahi kautaha 'ikai fakataumu'a ki he tupu	7.9	9.1	9.8	5.1	5.8	6.8
Foaki taautaha	6.2	6.5	7.0	6.1	4.0	5.2
Foaki ki Muli	1.0	0.9	1.0	2.0	2.2	4.6
Fakamole ki he ngaahi ngaue lalahi	17.8	11.8	14.1	19.7	9.2	9.2
Fakatau mai 'o ha koloa tu'uma'u	16.6	11.3	13.8	19.4	8.7	8.9
Fakatau mai 'o ha kekelele mo ha koloa 'ikia ha mai	0.1	0.0	0.1	0.1	0.0	0.0
Foaki Pa'anga	1.1	0.4	0.2	0.3	0.4	0.2
No to'o mei he totongi fakafoki	7.4	(0.6)	(0.9)	(0.6)	(0.3)	(0.1)
Ki he ngaahi kautaha fakapule'anga 'ikai ngaue fakapa'anga	6.8	(0.2)	0.5	(0.1)	0.2	0.4
Ki he ngaahi kautaha fakapa'anga	0.6	(0.5)	(1.4)	(0.5)	(0.5)	(0.5)
Ki muli	-	-	-	-	-	-

Ma'u'anga fakamatala: Potungaue Pa'anga & Palani Fakafonua

6.2.1 Ngaahi Vahenga

Ko e fakamole 'a e Pule'anga ki he vahenga na'e holo ia (makatu'unga he faka'avalisi 'o e hikihiki he totongi koloa 'aki e peseti 'e 8 ki he ta'u). Ko e konga 'o e vahenga, na'e vakai'i ai 'a e ngaahi 'aho livi 'a e kau ngaue fakapule'anga, 'o fakahoa ki he ngaahi fonua fakalalakala. Ko e ngaahi 'aho livi pe 'a Tonga ni 'oku matu'aki faka'atu'i he fakahoa ki he Pasifiki. Na'e to e vakai'i foki pea mo e hikihiki vahenga fakata'u pehe ki he fokotu'utu'u ngaue, 'a ia he'ikai to e laka hake he peseti 'e 40 'o e kau ngaue he ngaahi potungaue 'e foaki ki ai 'a e hikihiki fakata'u he ngaue 'i he ta'u.

TEPILE 16: NGAABI VAHENG (\$MILIONA).

	2006/07	2007/08	2008/09	2009/10		2010/11 'Esitimeti	
				Pule'anga	Tokoni	Pule'anga	Tokoni
Vahenga	56.6	58.4	61.3	69.1	1.8	69.5	0.3
Ovataimi	5.7	5.3	10.1	6.2	0.4	6.0	0.0
Vahe lau'aho	3.6	3.4	3.6	2.6	0.0	1.8	0.0
Kau 'ofisa kolo	-	-	1.2	1.0	-	1.2	-
polokalama fakalelei	14.2	3.0	0.2	1.1	-	3.0	-
Total	80.1	70.1	76.4	80.0	2.1	81.5	0.3

Ma'u'anga fakamatala: Potungaue Pa'anga & Palani Fakafonua

Ko e tu'utu'uni fo'ou ki he 'aho livi, 'a ia 'oku holoki ai 'a e ngaahi monu'ia ki he 'aho livi, 'a ia 'e mei ha heni 'a hono fakahoko lelei'i 'o e ngaue 'i he ngaahi potungaue. Ko hono to e vakai'i 'o e fa'unga 'o e potungaue mo e fokotu'utu'u ki he kaungaue 'oku fakahoko ia 'i he ngaahi potungaue kotoa, pea ko e fakafuofua ki he ola mei heni, 'e holo ai 'a e toko lahi 'o e kau ngaue fakapule'anga he ta'u 'e tolu ka hoko.

6.2.2 Tokoni ki he Sino'i Pa'anga Malolo 'a e kau ngaue faka-Pule'anga.

Ko e tokoni pa'anga ko 'eni, 'oku to'o ia mei he vahenga. Hange ko ia 'i he ngaahi ta'u kimu'a, 'i he taimi na'e fokotu'u ai 'eni, na'e fakahu pe 'e he Pule'anga, 'i hono fakangofua mei he Poate ki he Sino'i Pa'anga Malolo 'a e kau ngaue fakaPule'anga, 'a e konga 'o e pa'anga tokoni pau 'oku 'ave ki he Poate Sino'i Pa'anga Malolo 'a e kau ngaue fakaPule'anga. 'Oku mo'ua ai heni 'a e Pule'anga 'o fe'unga mo e \$16 miliona ki he Poate. Pea 'oku totongi pe foki 'e he Pule'anga 'a e tupu ki he mo'ua ni.

Na'e kake 'a e totongi tupu 'i he 2009/10 'o ha mai ai 'a e hiki 'o e totongi 'inasi 'a e Pule'anga mei he peseti 'e 7.5 ki he peseti 'e 10.

6.2.3 Fakatau 'o e koloa mo e sevesi

Na'e kake 'a e fakatau mai 'o e koloa mo e sevesi 'o fakatatau mo e fokotu'utu'ua ngaue 'a e Pule'anga, ke hiki e fakamamafa 'o e fakamole mei he vahenga ki he ngaahi fakamole ki hono fakalele 'o e potungaue.

TEPILE 17: FAKATAU 'O E KOLOA MO E SEVESI (\$MILIONA).

	2006/07	2007/08	2008/09	2009/10 Fakaangaanga		2010/11 'Esitimeti	
				Pule'anga	Tokoni	Pule'anga	Tokoni
Fale'i	1.5	1.3	1.4	1.3	0.0	1.0	0.0
Fakalelei 'o e hala	1.9	2.4	4.9	1.9	-	2.2	8.9
Fefolau'aki	5.1	6.5	6.5	4.7	0.2	3.2	0.3
uhila, vai, telefoni	2.9	3.1	4.1	3.2	0.0	2.8	0.0
Me'a fakafaito'o	-	1.7	2.2	1.3	-	2.7	-
Vahevahe	1.4	1.7	1.8	1.1	-	1.7	-
Totongi Fale	1.0	1.0	2.0	1.5	0.0	1.7	0.0
Ako	0.5	0.5	0.8	0.1	0.7	0.2	1.1
Paaki Makehe	0.3	0.6	0.5	0.1	-	1.4	-
Polokalama fakalakalaka	-	-	0.0	-	-	-	1.3
lolo	2.6	2.3	2.7	1.7	0.1	1.6	0.1
Komisoni Fakatu'l ki he kelekele	-	-	-	1.0	-	1.0	-
Pa'anga Talifaki	-	1.0	1.6	0.0	-	6.7	-
Makehe	32.6	35.3	33.9	24.4	9.1	13.0	23.3
Fakalukufua	49.8	57.4	62.4	42.3	10.1	39.2	35.0

Ma'u'anga fakamatala: Potungaue Pa'anga & Palani Fakafonua

Ko e fu'u hiki lahi ko 'eni 'i he fakatau 'o e koloa mo e sevesi, 'oku ho'ata mei heni 'a e lahiange 'a e tokoni fakapa'anga mei he ngaahi fonua tokoni 'oku lavengamonu ai 'a Tonga ni, 'a ia ko e kongia ia 'o e ngaahi tokoni fakapatiseti ke tokoni ki he uesia 'o e faingata'a'ia fakapa'anga fakamamani lahi. Ko e lahi taha 'o e hiki ko 'eni 'oku mei hono ngaue'aki 'o e kau fale'i mo e ngaahi tokoni fakatekinikale pea pehe ki he fakapa'anga hono tauhi 'o e koloa.

'Oku 'iai 'a e holo lahi 'aupito 'i he tafa'aki ko 'eni, ko e fakamole ki he folau makatu'unga he to e malohi'ange 'a e ngaahi fakangatangata ki he folau 'a e kau ngaue fakapule'anga, pea mo e holo 'i he totongi ki he ma'u'anga 'uhila makatu'unga he holo 'a e totongi fakavaha'apule'anga ki he lolo.

6.2.4 Ngaahi totongi tupu

Na'e kake 'a e totongi tupu mei he \$5.2 miliona 'i he 2008/09 ki he \$7.0 miliona 'i he 2010/11, 'o hange ko e ngaahi totongi ne felave'i mo e lahi 'o hono toho 'o e no, ki he Langalangafo'ou, mei Siaina pea mo e Fakalelei ki he Hala Pule'anga. 'Oku fakata'u nima (5) loua pe 'a e ongo no ko 'eni, fakata'u ki hono totongi fakafoki 'o e sino'i pa'anga no, 'o 'uhinga ko e fakakatoa 'o e ngaahi totongi no 'e ma'olunga ia he faka'osinga 'o e ta'u aleapau.

6.2.5 Tokoni mo e Ngaahi foaki

Ko e kongia ko 'eni 'oku ha atu ai 'a e ngaue 'a e Pule'anga ki he ngaahi fakamole ki he tukuhau pe tokoni. Ko e ngaahi tukuhau ko 'eni ko e founa ia 'oku ngaue'aki fakataumu'a ki he fakalalakala faka'ekonomika, sosiale mo e ngaahi langa fo'ou.

TEPILE 18: TAUMU'A 'O E TOKONI (\$MILIONA).

	2006/07	2007/08	2008/09	2009/10 Fakaangaanga		2010/11 'Esitimeti	
				Pule'anga	Tokoni	Pule'anga	Tokoni
Tokoni	7.1	6.8	6.3	4.6	4.1	4.0	0.2
Penisoni	5.4	5.3	5.7	6.2	-	5.3	-
NEDC	-	-	0.7	0.5	0.5	0.5	0.5
Sikolasipi	1.3	1.2	1.3	0.7	-	0.7	-
Makehe	5.7	3.9	4.1	2.6	0.0	3.5	-
Fakakatoa	19.5	17.2	18.1	14.6	4.6	14.0	0.7

Ma'u'anga fakamatala: Potungaue Pa'anga & Palani Fakafonua

Ko e fakakatoa 'o e fakamole ki he tukuhau mo e tokoni mo e ngaahi foaki ki he ta'u fakapa'anga 2009/10 na'e fe'unga mo e \$19.2 miliona. Ko e tokoni lahi taha he 2009/10 ko e tokoni ki he faka'ataa 'o e tute mei he totongi lolo ko e \$8.7 miliona. 'Oku faka'inasi ai heni 'e he Pule'anga 'a e toutai fakakomesiale, ma'u'anga 'uhila mo e maama pe 'uhila hala.

Ko e kake 'i he fakakatoa 'o e tukuhau kuo faka'ataa mei he 2007/08 ki he 2008/09, na'e makatu'unga ia he lahi 'a e fakamole ki hono tokoni'i 'o e totongi lolo, lolotonga 'a e

ma'olunga e totongi lolo fakavaha'apule'anga. Ko e fakamole 'oku fakafuofua 'e holo ki he \$4.2 miliona 'i he 2010/11.

6.3 Fakamole ki he ngaahi ngaue lalahi

Ko e fakakatoa 'o e fakamole ki he ngaahi ngaue lalahi ki he patiseti 2010/11 na'e faka'esitimeti ki he \$19.7 miliona. 'Oku to e foki heni 'a e lahi 'o e fakamole ki he tu'unga 'i he 2008/09 hili 'a hono ta'ota'ofi 'a e lahi 'o e fakamole makatu'unga he holo 'a e pa'anga hu mai 'a e Pule'anga 'i he 2009/10.

'Oku fakafuofua ki he vaeua 'o e ngaahi fakamole fo'ou ki he ngaahi ngaue lalahi 'oku fekau'aki ia mo hono langa 'o e ngaahi fale fo'ou.

TEPILE 19: NGAARI FAKAMOLE LALAHI (\$MILIONA).

	2006/07	2007/08	2008/09	2009/10 Fakaangaanga		2010/11 'Esitimeti	
				Pule'anga	Tokoni	Pule'anga	Tokoni
Ngaahi Fale fo'ou	3.0	1.5	6.5	1.2	7.5	0.3	9.3
Fakalelei ki he fale	0.4	0.1	3.0	0.7	1.0	0.0	2.3
Ngaahi misini	0.4	0.2	2.6	0.4	2.2	0.1	2.2
Me'alele	1.0	0.3	1.7	0.6	0.2	0.3	0.0
Makehe	0.2	-	2.8	0.3	0.1	3.5	1.7
Fakakatoa	5.0	2.1	16.6	3.2	11.0	4.2	15.5

Ma'u'anga fakamatala: Potungaue Pa'anga & Palani Fakafonua

6.4 Ko e fakakalakalasi 'o e Fakamole Angamaheni 'aki honau ngaahi fatongia.

TEPILE 20: NGAARI FAKAMOLE FAKATATAU KI HE NGAARI FATONGIA (\$MILIONA).

Fakaikiiki	2009/10		2010/11		2011/12		2012/13	
	Fakaangaanga	%	'Esitimeti	%	'Esitimeti	%	'Esitimeti	%
Ngaahi Ngaue Fakalukufua	74.7	0.4	83.9	0.5	72.7	0.5	80.8	0.5
Ngaue Fakamalu'i	7.9	0.0	6.6	0.0	6.2	0.0	6.2	0.0
Maa mo e Melino	14.5	0.1	12.8	0.1	12.0	0.1	12.0	0.1
Ngaue Faka'ekonomika	18.9	0.1	15.0	0.1	14.8	0.1	14.8	0.1
Malu'i e 'ataakai	-	-	0.6	0.0	0.6	0.0	0.6	0.0
Mo'ui	21.8	0.1	22.5	0.1	21.8	0.1	21.8	0.1
Ako	28.4	0.2	29.2	0.2	28.4	0.2	28.4	0.2
Fakakatoa	166.1	1.0	170.6	1.0	156.4	1.0	164.5	1.0

Ma'u'anga fakamatala: Potungaue Pa'anga & Palani Fakafonua

'Oku mahino mei he Tepile 20, 'a e fakamole lahi ki hono fakalele 'o e Pule'anga 'a ia 'oku 'avalisi ki he peseti 'e 44.

'Oku tokanga mamafa 'a e Pule'anga ki hono muimui'i 'a e ngaahi fakamole 'o fakafelave'i mo e ngaahi taumu'a 'i he Palani Ngaue Fakafonua. Ko e ngaahi vahevahe 'oku fakafuofua pe pea 'e malava pe ke liliu 'oka faingamalie 'a e pa'anga tokoni 'e ala malava ke tokoni'i'aki 'a e ngaue ni.

7.0 FOUNGA FAKAPA'ANGA 'O E 'ESITIMETI KI HE 2010/11

Ko e founga fakapa'anga 'o e 'estimetri 'oku fika'i 'o fakatatau ki hono fakapa'anga 'a e fe'amokaki 'i he patiseti', pē ko hono faka'aonga'i 'o e hulu ko ia 'i he patiseti'. 'Oku hā 'i he Tēpile 21' 'a e ngaahi vahevahe 'o hono faka'aonga'i 'o e tupu 'o e 2010/11'.

Hange koia ne 'uluaki ha atu 'i mu'a', ko e palanisi fakalūkufua ki he 2010/11' ko e fe'amokaki fe'unga mo e pa'anga 'e \$12.1 miliona. Ko e pa'anga tokoni ki he patiseti 'o fe'unga mo e \$23.5 miliona 'oku ha he tepile 'i lalo 'i he pa'anga tokoni te'eki fakapapau'i.

TEPILE 21: FAKAPA'ANGA 'O E 'ESITIMETI (\$MILIONA).

Fakapa'anga Fakalukufua	(16.2)	(17.4)	3.6	12.1	(5.3)	(15.3)
Fakapa'anga mei Muli	(4.8)	(12.3)	(4.4)	(7.8)	(12.7)	(13.3)
Koe pa'anga kuo/e ma'u mai	-	-	-	-	-	-
Ko hono totongi fakafoki	4.8	12.3	4.4	7.8	12.7	13.3
Fakapa'anga Fakalotofonua	(11.4)	(5.1)	8.0	19.9	7.4	(2.0)
Ponite/no fakalotofonua	8.8	7.0	14.6	3.4	3.0	7.5
Totongi Fakafoki 'o e Ponite kuo taimi ke totongi atu/no katoa 'o e fakapa'anga'aki 'a e Ponite fakalotofonua	(7.0)	(7.0)	(6.9)	(7.0)	(5.0)	(9.5)
Pa'anga Tokoni	-	-	-	23.5	9.4	-
Pa'anga Tokoni te'eki fakapapau'i	-	-	-	23.5	9.4	-
Liliu 'i he palanisi 'a e Pule'anga mo e 'inivesimeni	(13.2)	(5.1)	0.3	-	-	-

Ma'u'anga fakamatala: Potungaue Pa'anga & Palani Fakafonua

8. NGAahi NO 'A E PULE'ANGA

8.1 Fakakatoa 'o e No

'Oku anga pehe ni 'a e tu'u 'o e ngaahi no 'a e Pule'anga:

TEPILE 22: FAKAKATOA 'A E NGAahi NO 'A E PULE'ANGA (\$MILIONA).

	Sune-09	Sune-10
Tu'apule'anga	202.5	253.9
Fakalotofonua	22.5	29.5
Fakakatoa 'oe No	225.0	283.4
No 'oku malu'i	9.5	16.3
No atu	23.1	23.1

Ma'u'anga Fakamatala: Potungaue Pa'anga & Palani Fakafonua.

Ko e fakakatoa 'a e ngaahi no 'a e Pule'anga 'oku fakafuofua ki he \$283.4 miliona pe ko e peseti 'e 41% fakahoa ki he lahi 'o e fakatupu koloa (\$698.9 miliona) 'i he 2009/10. 'I hono fakakau 'o e no 'oku te'eki tukuange mai, 'oku fakafuofua leva 'a e lahi 'o e no ki he \$390 miliona pe ko e peseti 'e 55.8% 'o e fakatupukoloa, 'a ia ko e no mei Tu'apule'anga fe'unga mo e \$359 miliona (51.4%) pea mo e no fakalotofonua fe'unga mo e \$31 miliona (4.4%).

8.2 Feitu'u na'e fai mei ai 'a e No.

Ko e no mei Tu'apule'anga 'oku fe'unga mo e \$253.9 miliona (pe peseti 'e 36% 'o e fakatupukoloa) 'i he 2009/10. Ko e hiki lahi ko 'eni, 'oku makatu'unga mei hono tukuange mai 'o e no ki hono to e langa 'o Nuku'alofa mo e no langa hala Pule'anga mei he Pangike EXIM 'a Siaina. Ko e lahi taha 'o e no mei Tu'apule'anga, ko e no mei he Pangike EXIM 'a Siaina 'o fe'unga mo e peseti 'e 43% 'o e fakakatoa 'o e no mei Tu'apule'anga (\$108 miliona) pea mo e no mei he Pangike Fakalalaka 'a 'Esia fe'unga mo e peseti 'e 32% (\$81 miliona).

TEPILE 23: NO MEI HE NGAahi FEITU'U KEHEKEHE (\$MILIONA).

MA'U'ANGA NO	Sune-09	Sune-10
SINO FAKAVAHA'APULE'ANGA	144.5	138.8
ADB	88.1	80.7
IDA	43.9	45.2
IFAD	11.5	10.4
EIB	1.0	0.8
Westpac – NU'USILA	-	1.7
FAKAVAHA'AFONUA	58.0	115.1
PANGIKE 'O SIAINA	7.4	7.1
PANGIKE EXIM	50.6	108.0
FAKAKATOA	202.5	253.9

Ma'u'anga Fakamatala: Potungaue Pa'anga & Palani Fakafonua.

8.3 Pa'anga na'e fai ai 'a e No.

Ko e tefito'i pa'anga na'e aleapau ai 'a e ngaahi no 'a e Pule'anga ko e pa'anga 'oku ngaue'aki 'e he Kautaha Pa'anga Fakavaha'apule'anga (IMF) 'a ia 'oku fe'unga mo e peseti 'e 54% (\$136 miliona) pea ko e pa'anga Siaina 'oku fe'unga mo e peseti 'e 45% (\$115 milion). Ko e lahi 'o e totongi no fakafoki tomui 'oku fakafuofua ki he pa'anga 'e \$1.4 miliona, tupu mei he poloseki ki he 'Apiako Ma'olunga Ha'apai 'a ia na'e no mei he Pangike 'a Siaina.

TEPILE 24: NO 'I HE NGAahi PA'ANGA MULI (\$MILIONA).

NGAAHI PA'ANGA MULI	Sune-09	Sune-10
PA'ANGA NGAUE 'A E IMF	143.5	136.3
IULOPE (EUR)	1	0.8
PA'ANGA SIAINA (CNY)	58	115.1
PA'ANGA NU'USILA (NZD)	-	1.7
FAKAKATOA (DOD)	202.5	253.9

Ma'u'anga Fakamatala: Potungaue Pa'anga & Palani Fakafonua.

8.4 Ngaahi No Makehe mo e ngaahi no na'e malu'i.

Ko e lahi 'o e ngaahi no fakalotofonua, 'oku fakafuofua ki he pa'anga 'e \$29 miliona (peseti 'e 4 'o e fakatupu koloa) 'i he 209/10. Ko e ongo ponite 'e ua na'e tokoni ki he ta'u fakapa'anga 2009/10 (\$5 miliona 'i 'Okatopa 2009 mo e \$3 miliona 'i Sanuali 2010). Ko e konga 'o e ponite 'oku ma'u 'e he ngaahi pangike 'o fakafuofua ki he peseti 'e 68% pe \$20 miliona. 'Oku 'ikai ke 'iai ha tomui he totongi no fakalotofonua.

Ko e ngaahi no 'oku malu'i 'e he Pule'anga, 'oku fakafuofua ki he pa'anga 'e \$17 miliona (peseti 'e 2 'o e fakatupu koloa) 'i he 2009/10. Ko e Potungaue 'Uhila 'a Tonga 'oku takimu'a heni 'a ia 'oku fe'unga mo e peseti 'e 97% (\$16 miliona). 'Oku 'ikai ha tomui he totongi no 'a e ngaahi kautaha ko 'eni.

TEPILE 25: NGAARI NO ATU (\$ MILIONA).

KAU NO	Sune-09	Sune-10
PANGIKE FAKALAKALAKA	0.1	-
No Kautaha Hina	9	-
Janfull (WBOT)	0.5	0.4
TPL (WBOT)	-	16.2
Fakakatoa	9.6	16.6

Ma'u'anga Fakamatala: Potungaue Pa'anga & Palani Fakafonua.

Ko e lahi 'o e ngaahi no na'e tuku atu na'e fe'unga mo e pa'anga 'e \$23 miliona (peseti 'e 3% 'o e fakatupu koloa). 'Oku takimu'a heni 'a e Hotele Janfull 'a e ko e peseti 'e 47% (\$11 miliona). Ko e tomui 'i he totongi fakafoki 'oku fakafuofua ki he pa'anga 'e \$10 miliona, 'a ia ko e kautaha Seastar (\$5 miliona) mo e Hotele Janfull (\$4 miliona).

TEPILE 26: NGAARI NO (\$MILIONA).

KAU NO	Sune-09	Sune-10
TDB	4.7	4.3
Kautaha Fetu'utaki	2	1.6
Seastar	3.7	3.7
Janfull	11.2	10.8
Poate Taulanga	1.5	0.8
Maketi Tongatapu	-	1.9
Fakakatoa	23.1	23.1

Ma'u'anga Fakamatala: Potungaue Pa'anga & Palani Fakafonua.

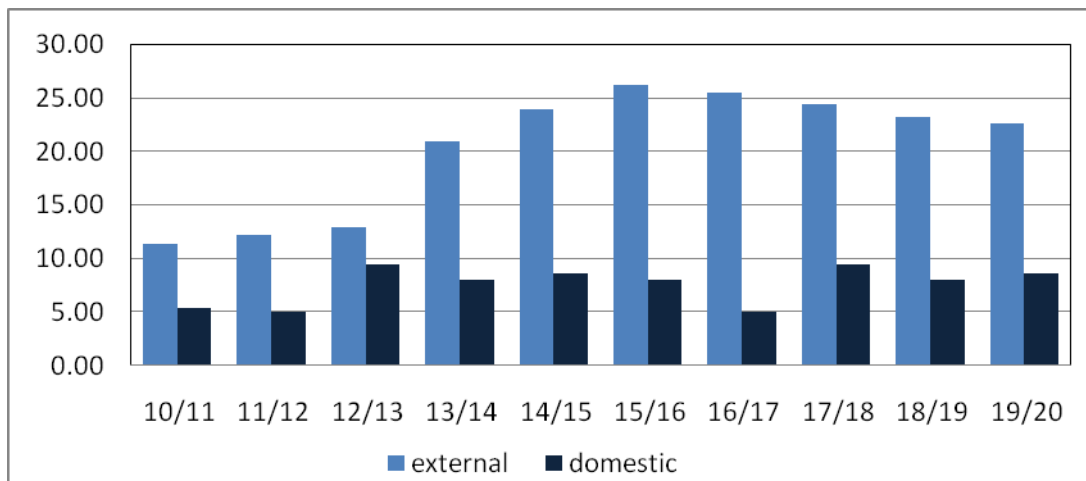
8.5 Ngaahi Totongi No - Tu'apule'anga mo Fakalotofonua (TDS)

Makatu'unga mei he fiema'u ko ia ke totongi fakafoki 'a e ngaahi no, 'e malava heni ke kaka ki 'olunga 'a e peseti 'o e fakatupu koloa 'o kamata he ta'u 2013/14, tupu mei hano kamata totongi fakafoki 'o e no langa ki Nuku'alofa mo e no ki he ngaahi hala Pule'anga. Ko e totongi no fakata'u 'e hiki hake 'aki 'a e \$9 miliona pe 'oku fakafuofua ki he peseti 'e 1.2 'o e fakatupu koloa. Ko 'ene hiki ko 'eni 'a e tu'unga totongi no 'e holo leva 'a e pa'anga 'oku fakataumu'a ki he ngaahi ngaue kehe. 'Oku totonu ke fai mo fakahoko leva ha ngaue ki he totongi no ke 'oua tene uesia 'a e tu'unga fakapa'anga 'a e Pule'anga, 'o kamata he ta'u fakapa'anga 2013/14, kau ai hano fokotu'u ha founa ma'u'anga pa'anga 'e taha, pe ko hono hiki 'o e tukuhau pe ko hono to e fakasi'isi'i 'a e ngaahi fakamole.

Ko e fakafuofua ki he tu'unga totongi no ki tu'apule'anga, 'oku makatu'unga ia he tu'unga fakafetongi pa'anga Tonga, pea 'oku 'ikai kau ai 'a e feliliuaki he pa'anga muli.

Ko e tu'unga totongi no fakalotofonua, 'oku kau ai 'a e ponite 'oku toutou vilohi hili 'a e 'aho 'oku 'amanaki ke totongi fakafoki ai fakafuofua ki he 'avalisi ta'u 'e nima (5) ki he fakakatoa 'o e ponite 'oku lolotonga tuku atu, he 'avalisi 'o e tupu peseti 'e 6.7 ('avalisi 'o e tupu fakata'u).

KALAFI 1: FAKAFUOFUA KI HE TU'UNGA TOTONGI NO.

Ma'u'anga Fakamatala: Potungaue Pa'anga & Palani Fakafonua.

8.6 TU'UNGA 'OKU TOTONU KE 'I AI 'A E NO.

Na'e tali 'e he Pule'anga 'a e tu'utu'uni ki he ngaahi no 'i Me 2009, 'a ia 'oku ne fokotu'u ai ha taumu'a ke pukepuke 'a e tu'unga no, 'i ha tu'unga 'e malava ke mafua 'i he taimi loloa. Na'e fokotu'u leva ha ngaahi me'afua ke ohi mei he ngaahi me'afua 'a e Kautaha Pa'anga Fakavaha'a Pule'anga. Na'e liliu leva 'a e ngaahi me'afua ko 'eni ke fe'unga mo e tu'unga faka'ekonomika 'o Tonga, 'a ia 'oku makatu'unga 'eni mei he si'isi'i 'a e koloa hu atu ki tu'apule'anga pea lahi mo e talafi pa'anga mai mei tu'apule'anga.

Ko e ngaahi tepile ko 'eni 'oku fakahoa ai 'a e tu'unga 'oku tulifua ki ai 'a e Pule'anga Tonga ki he tu'unga totonu 'e 'i ai 'a e no 'a e Pule'anga he 'aho 30 'o Sune 2010. 'Oku fakaha heni ko e mahu'inga lolotonga 'o e no fakahoa ki he fakatupu koloa 'a ia ko e peseti 'e 51, pe a ko e fakahoa leva 'o e koloa hu atu ki he tu'unga 'o e no 'oku totonu ke peseti 'e 136, 'a ia 'oku na fakatou ma'olunga 'eni he taketi 'a e Pule'anga. Na'e fakataumu'a 'a e no makehe ko 'eni, ke tokoni ki he ngaahi ngaue 'a e Pule'anga. Ko e 'uhinga tefito ki hono fakahoko 'o e ngaue ko 'eni, ke fakasi'isi'i 'a e ngaahi uesia 'o e faingata'a'ia faka'ekonomika fakamamani lahi 'i he fonua.

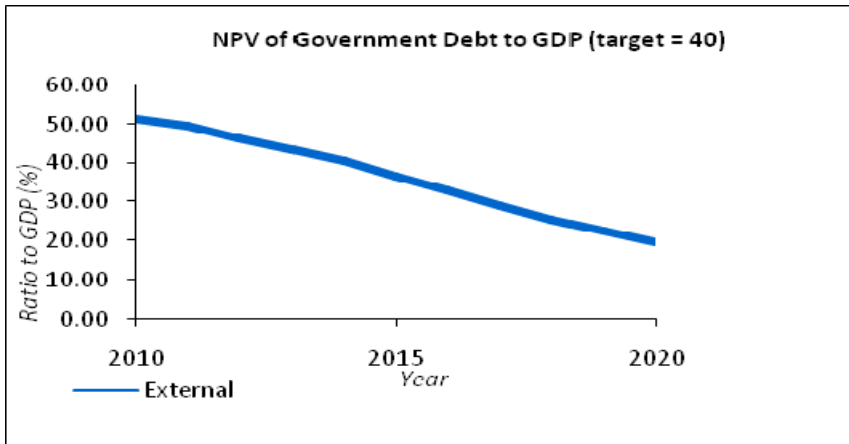
TEPILE 27: FAKALUKUFUA 'O E NO 'A E PULE'ANGA (\$MILIONA).

	2009/10
Fakakatoa 'a e ngaahi no kuo tukuange mai	283.3
No mei tu'apule'anga	253.9
No fakalotofonua	29.5
Fakakatoa ngaahi totongi no	26.4
Fakatupu koloa(pa'anga) (miliona)	\$698.9
Talafi pa'anga	\$145.3
Koloa hu atu (IMF est.)	\$87.65
Pa'anga hu mai (miliona)	\$154.1
Ngaahi tokoni (pa'anga) (miliona)	\$39.5
Tupu faka'ekonomika % p.a.	-1.2%

Tu'unga totongi koloa (% p.a.)	2.0%
--------------------------------	------

Ma'u'anga Fakamatala: Potungaue Pa'anga & Palani Fakafonua.

KALAFI 2: MAHU'INGA LOLOTONGA 'O E NGAahi NO 'A E PULE'ANGA KI HE TU'UNGA FAKATUPU KOLOA.

Ma'u'anga Fakamatala: Potungaue Pa'anga & Palani Fakafonua.

TEPILE 28: FAKAHOA 'A E TU'UNGA 'O E NGAahi NO KI HE NGAahi TAKETI 'A E PULE'ANGA.

Fakafuofua 'o e no mei tu'apule'anga	TAKETI 'A E PULE'ANGA (%)	Tu'unga a'u mai ki Sune 2010 (%)
% 'o e fakatupu koloa	40	51.4
% 'o e koloa hu atu (kau ai 'a e talafi pa'anga)	100	135.7
% 'o e pa'anga humai	200	236.1
% 'o e koloa huatu (kau ai 'a e talafi pa'anga)	15	10.0
% 'o e pa'anga humai	25	13.5

Ma'u'anga Fakamatala: Potungaue Pa'anga & Palani Fakafonua.

8.7 Ko e tu'unga ke mafuesia ai 'a e No

Makatu'unga he ngaahi me'afua kuo fokotu'u 'e he Pule'anga pea mo e tu'u ki he kaha'u, kuo fakalaka ai 'a Tonga he ngaahi me'afua na'e fokotu'u mai 'e he Kautaha Pa'anga Fakavaha'apule'anga 'o tatau pe mo e ngaahi me'afua na'e liliu ke fe'unga mo e tu'unga faka'ekonomika 'o e fonua. 'Oku mahino mei he fakalaka ko 'eni 'a Tonga he me'afua kuo fokotu'u, 'a e tu'unga faingata'a ke matauhi ai 'a e tu'unga 'o e no 'a e Pule'anga. Ko hano to e fakahoko ha no, 'e a'u leva 'a e fonua ki ha tu'unga matu'aki pelepelengesi mo'oni tupu mei he tu'unga ma'olunga 'o e no, pea 'e fiema'u leva ha tokoni mei muli. 'I he'ene pehe, 'oku 'iai leva 'a e fokotu'u ke vakai'i ha tokoni fakapa'anga fo'ou pea ko ha vakai ki he no 'oku tu'unga ma'ulalo mo faka'atu'i. 'E malava heni ke ne pukepuke 'a e tu'unga 'o e ngaahi no ke 'oua na'a faifai kuo hoko ha palopalema fakapa'anga 'i he fonua.

9. FAKAMATALA FAKAPA'ANGA FAKAPULE'ANGA (GFS)

'I he angamaheni', ko e 'esitimeti 'o e pa'anga hūmai' mo e pa'anga hūatu' pē fakamole 'i he Pa'anga Fakalahi ke fakahū atu', 'oku fakafuofua'i 'i he founa fakatauhitohi' – 'a ia ko e pa'anga 'oku hūmai mo hūatu mei he 'akauni fakahū pa'anga 'a e fonua'. Ko e pa'anga hūmai' 'oku toki lau ia he taimi 'oku ma'u ai', pea ko e pa'anga hū atu' leva 'oku toki lau pē ia he taimi 'oku fai ai hono tuku ki tu'a 'a e pa'anga' mei he 'akauni fakahū pa'anga'. Ko hono fakahoko pehē' ni hono ngāue'aki e ngaahi 'akauni 'a e Pule'anga', 'oku fakatefito ia 'i he tokanga ke fakapapau'i 'oku fakalao 'a hono ngāue'aki 'o e pa'anga' pea 'oku fakamoleki foki ki he me'a na'e 'uhinga ki ai' 'a ia 'e malava hano fakahoa tau'ataina 'o e fa'unga fakahoko ngaue 'a e Pule'anga'.

'I he Tepile 29 mo e 30', 'oku na fakafenapasi 'a e anga 'o e pa'anga humai ko ia 'oku fakamatala ki ai 'a e Pepa Patiseti 2010/11' mo e 'Esitimeti ki he pa'anga hu mai mo e fakamole ko ia 'oku ha he founa Fakamatala Pa'anga Fakamamani Lahi' (GFS) 'a ia 'oku 'asi 'i he ngaahi konga kimu'a'.

TEPILE 29: FAKAFEHOANAKI 'A E PA'ANGA HUMAI MO IA 'OKU FAKAFALA 'E HE PEPA 'E SITIMETI 2010/11

Pa'anga humai ki he Pule'anga		137,696,844
<i>Tanaki: Humai mei he Pa'anga Kehe</i>		
Ngāahi Kolo (Local Community)	0	
Pa'anga mei he Tokoni	84,364,744	84,364,744
<i>Poloseki Tokoni</i>	81,074,743.5	
<i>Tokoni Patiseti</i>	3,290,000.0	
<i>Fakapapau'i</i>	940,000.0	
<i>Kei alea'i</i>	<u>2,350,000.0</u>	
Katoa humai (Fakafo'ipolokalama)		222,061,588
Kole: Hu mai 'oku tataitaha		
Kole: Hu mai 'oku lau koe totongi ki he huatu		1,706,400
<i>Totongi No</i>		
Fakapa'anga mei Muli	0	
Fakapa'anga fakalotofonua	3,360,000	3,360,000
Fakakatoa Pa'anga Humai (Fakamatala GFS)		216,995,188

Ma'u'anga fakamatala: Potungau'e Pa'anga & Palani Fakafonua

TEPILE 30: FAKAFEHOANAKI 'A E FAKAMOLE MO 'IA 'OKU LEKOOTI HE PEPA 'ESITIMETI 2010/11.

Pa'anga huatu ki he Pule'anga	170,599,999	
<i>Tanaki: Huatu mei he Pa'anga Kehe</i>		
Ngaahi Kolo (Local Community)	-	
Pa'anga mei he Tokoni	51,464,744	51,464,744
<i>Katoa huatu (Fakafo'ipolokalama)</i>	222,064,742	
Kole: Hu atu 'oku lau koe totongi ki he huatu		
<i>Totongi No</i>	1,706,400	
Kole: Fakapa'anga 'o e ngaahi fakamole		
Fakapa'anga mei Muli	7,830,483	
Fakapa'anga fakalotofonua	6,960,000	14,790,483
Fakakatoa Pa'anga Huatu (Fakamatala GFS)	205,567,859	

Ma'u'anga fakamatala: Potungaue Pa'anga & Palani Fakafonua

'Oku fakaikiiki atu 'i he Tepile 31' 'a e ngaahi ma'u'anga pa'anga mei he ngaahi Potungaue takitaha ki he ta'u fakapa'anga 2010/11 fakahoa ki he ta'u 2009/10'.

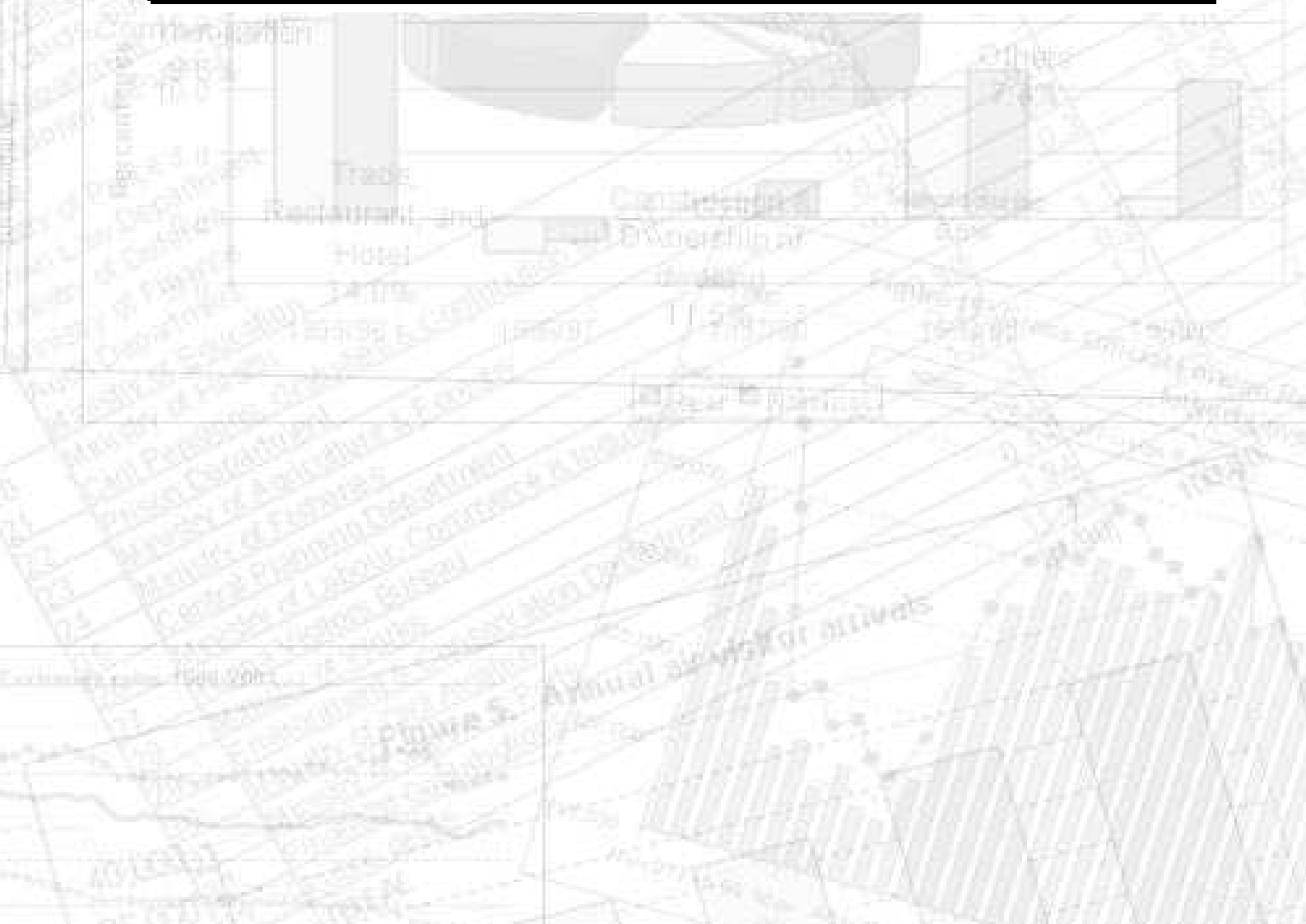
TEPILE 31: KO E PA'ANGA 'A E PULE'ANGA 'OKU VAHE KI HE NGAahi POTUNGAUE.

Potungaue	2009/10		2010/11	
	Fakaangaang a	%	'Esitimeti	%
Ofisi Palasi	5.1	2.6%	5.3	2.4%
Fale Alea	3.9	2.0%	3.5	1.6%
Ofisi 'Atita	0.9	0.4%	0.8	0.4%
Komisona ki he Va mo e Kakai	0.1	0.1%	0.1	0.1%
Potungaue Ngaahi Ngaue ki Muli	9.6	5.0%	8.0	3.6%
Tau Malu'i Fonua 'a Tonga	8.3	4.3%	6.6	3.0%
Ofisi Palemia	9.0	4.6%	11.0	5.0%
Potungaue Pa'anga mo e Palani Fakafonua	51.3	26.5%	54.8	24.7%
Potungaue Pa'anga Humai	4.5	2.3%	4.6	2.1%
Potungaue ki he Ngaahi Kautaha 'o e Pule'anga	0.4	0.2%	0.5	0.2%
Potungaue ki he Fetu'utaki mo e Ngaahi Fakamatala	0.7	0.4%	0.6	0.3%
Potungaue Fakamaau'anga	2.6	1.3%	2.3	1.0%
Potungaue Lao	1.8	0.9%	1.3	0.6%
Potungaue Polisi, Pilisone mo e Va'a Tamate Afi	10.9	5.6%	12.3	5.5%
Potungaue Mo'ui	23.2	12.0%	24.6	11.1%
Potungaue Ako, Kakai Fefine mo e Tukufakaholo	31.5	16.3%	36.5	16.4%
Potungaue Ako Ngaue, Ngaue'anga, To'utupu & Sipoti	3.6	1.9%	6.5	2.9%
Potungaue Takimamata	1.6	0.8%	1.8	0.8%
Potungaue Ngaue 'a e Kakai, Fefakatau'aki mo e Ngaahi Ngaue'anga	2.8	1.4%	3.0	1.3%
Potungaue Ngoue, Me'atokoni, Ngaahi Vao'akau mo e Toutai	10.9	5.6%	5.3	2.4%
Potungaue Ngaue	4.3	2.2%	18.9	8.5%
Potungaue 'o e Fefononga'aki	3.6	1.9%	9.1	4.1%
Potungaue Fonua, Savea, Ngaahi Koloa Fakanatula	2.9	1.5%	2.0	0.9%
Potungaue 'Atakai mo e Feliuliuaiki 'o e 'Ea	0.4	0.2%	2.7	1.2%
Fakakatoa	193.9	100.0%	222.1	100.0%

Ma'u'anga fakamatala: Potungaue Pa'anga & Palani Fakafonua

Figure 2. Sectoral Contribution to Gross Domestic Product, at constant prices for the year 1990=100

**Fakamatala Patiseti ki he Ta'u Faka-pa'anga Ngata he 'aho
 30 Sune 2011**
***Pepa 3: Langa Fakalalakaka ki he Ngaahi Motu mo e
 Tukui Kolo***

KANOTOHI

Pepa Patiseti 3: Langa Fakalalakaka ki he Ngaahi Motu mo e Tukui Kolo

1.	NGAAHI POLE KEHEKEHE KI HE NGAAHI NGAUE FAKALAKALAKA KI HE NGAAHI 'OTU MOTU MO E TUKUI KOLO KI 'UTA.....	69
2.	NGAAHI FOKOTU'UTU'U FEKAU'AKI MO E LANGA FAKALAKALAKA KI HE NGAAHI 'OTU MOTU MO E TUKUI KOLO	69
3.	NGAAHI NGAUE FAKALAKALAKA KUO A'USIA 'E HE NGAAHI 'OTU MOTU MO E TUKUI KOLO KI 'UTA	70
4.	NGAAHI POLOKALAMA FAKALAKALAKA KI HE NGAAHI 'OTU MOTU MO E TUKUI KOLO KI 'UTA.....	71
5.	TONGATAPU	74
6.	HA'APAI	75
7.	VAVA'U	77
8.	'EUA	78
9.	NIUA	78
10.	FAKAMA'OPO'OPO	80

Ngaahi Tepile 'i he Pepa Patiseti Fika 3:

Tepile 1: Fakafuofua e tokoni ki he 'Otu motu mo e Tukui Kolo ki 'Uta: 2006/07 - 2010/11	74
Tepile 2: Polokalama tokoni ki Tongatapu 'i hono fakakalalakasi mei he 2006/07 - 2009/10.....	75
Tepile 3: Polokalama Tokoni ki Ha'apai 'i hono fakakalalakasi: 2006-07 - 2010/11	77
Tepile 4: Polokalama Tokoni ki Vava'u 'i hono fakakalalakasi: 2006/07 - 2009/10.....	77

1. NGAARI POLE KEHEKEHE KI HE NGAARI NGAUE FAKALAKALAKA KI HE NGAARI 'OTU MOTU MO E TUKUI KOLO KI 'UTA

Lolotonga 'oku fakamama'u e pule'anga ki he'ene ngaahi tukupa ki he ngaue fakalalakaka ki he 'otu motu mo e tukui kolo ki 'uta, 'oku mahu'inga ke fakatokanga'i e ngaahi tefito'i me'a lalahi 'e fa (4) na'a ne uesia e ngaahi ngaue fakalalakaka 'i he sekitoa ko eni, 'i he polokalama patiseti 2009/10. Ko e ngaahi uesia leva eni ne hoko;

- (i) 'I he holo fakamamani lahi e tu'unga fakapa'anga mo faka'ekonomika 'oku ne uesia ai e memipa kotoa e kakai e fonua, ka koe faingata'a'ia lahi taha e kakai 'i he ngaahi 'otu motu mo e tukui kolo ki 'uta. Na'e fakafotunga eni 'i he holo e 'omai pa'anga hotau kainga mei muli, kae pehe foki ki he tuai e pa'anga hu mai mei he takimamata tautautefito ki hono fakatau atu e ngaahi ngaue fakamea'a mo hono ngaue'aki 'e he kau folau 'eve'eva e ngaahi matanga.
- (ii) Ko e ngoto e Vaka Pilinisesi Asika 'i 'Aokosi 2009 'o mole ai e mo'ui 'e 74, ko e taha'i faingata'a lahi ia kuo fehangahangai mo e kakai e fonua tautefito ki he kakai e 'otu motu Ha'apai, Vava'u mo Tongatapu. Ko e fakatamaki ni na'a ne uesia e tu'unga kotoa e sosaieti 'o kau ai e ngaahi famili, siasi, fakafo'ituitui, pule'anga mo e ngaahi kupu kotoa pe. 'E ki'i fuofuolooa pea toki lava ke matafi 'a e me'a ni tautautefito ki he ngaahi lotofale ne 'i ai honau taha ne kau 'i he mole lahi ko eni.
- (iii) Ko e peaukula 'i Sepitema 2009, ko e taha'i faingata'a lahi na'a ne puketu'u 'a Niuatoputapu, 'a ia na'e mole ai e mo'ui 'a e toko hiva (9) mo maumau'i e ngaahi me'angaue faksosiale kau ai e ngaahi falenofa'anga mo e ngaahi 'ofisi e pule'anga 'i he motu ni.
- (iv) Pea ko e saikolone ko Renee 'a ia na'e 'i Tonga ni 'i Ma'asi 2010 'o ne uesia ai 'a Tonga 'o kau ai e ngaahi 'otu motu. Na'e hoko ai e ngaahi maumau ki he sekitoa ngoue tautautefito ki he 'akau fua. Ko e ngoue foha na'e 'ikai fu'u uesia fefe. Na'e 'i ai foki mo e ngaahi uesia ki he ngaahi tafa'aki kehekehe 'i he tukui motu.

2. NGAARI FOKOTU'UTU'U FEKAU'AKI MO E LANGA FAKALAKALAKA KI HE NGAARI 'OTU MOTU MO E TUKUI KOLO

Neongo e ngaahi fakafe'atungia kehekehe 'oku lave ki ai 'i 'olunga, na'e kei nofotaha pe pule'anga ki he'ene ngaue fakalalakaka ma'ae ngaahi komuniniti 'a ia 'oku ha he Fokotu'utu'u Palani Fakafonua ki he ta'u 'e nima (5) ki he hongofulu (10) ka hoko. Ko hono taukave'i eni e Visione Fakafonua, ke langa ha sosaieti ke lava e Tonga kotoa 'o fiefia he tu'unga ma'olunga e nofo mo ha mo'ui 'oku toe leleiangi.

Koia ai 'oku kei tu'uma'u pe e ngaahi fokotu'utu'u fakalalakaka ki he ngaahi 'otu motu mo e tukui kolo:

- 'o kau ai hono tokoni'i e langa fakalalakaka e ngaahi komiuniti 'aki e ngaue fakataha e ngaahi vahenga mo e ngaahi kolo ke a'usia 'enau ngaahi fiema'u vivili.

- mo e taumu'a ke 'inasi tatau e ngaahi 'otu motu he ngaahi faingamalie fakalalakaka faka'ekonomika mo fakasosiale,
- pea toe hoko foki 'a e ngaahi fakalalakaka ko eni ko ha me'a ia ke tanaki atu ki he tu'umalie fakalukufua 'a e fonua mo hono tufotufa e tu'umalie mo e faingamalie ki he ma'u ngaue, ki he ngaahi 'otu motu; mo e
- sio ke tau fakahoko ha liliu ki he founa pule'i 'o e ngaahi 'otu motu, 'aki hano fokotu'u e ngaahi kosilio fakavahe mo fakakolo 'o fakataumu'a ke kau mai e ngaahi komiuniti 'i hono fakakaukau'i 'a e ngaahi fakalalakaka ki he ngaahi 'otu motu.

3. NGA AHI NGAUE FAKALAKALAKA KUO A'USIA 'E HE NGA AHI 'OTU MOTU MO E TUKUI KOLO KI 'UTA

Ko e ngaahi a'usia eni lolotonga e ta'u patiseti 2009/10 'o fakatatau ki he ngaahi fokotu'utu'u polokalama ngaue fakalalakaka ki he ngaahi 'otu motu mo e tukui kolo:-

- Ko e tu'unga 'oku a'u ki ai e fakalelei fakapolitikale, 'e fakalahi e kau memipa fili ki Falealea ke nau fakafofonga'i e kakai ki he toko taha fitu (17) fakakatoa, 'a ia ko e hongofulu (10) mei Tongatapu, tolu (3) mei Vava'u, ua (2) mei Ha'apai, taha (1) mei 'Eua, pea taha (1) mei he ongo Niua. Ko e tokolahi ange e kau fakafofonga politikale mei ngaahi vahe iiki koe faingamalie ange ia ke ongon e le'o e ngaahi komuniti 'i he fale alea.
- Ko hono fokotu'u e ngaahi kosilio fakavahe 'o lesisita 'i he malumalu e sosaieti fakafekau'aki e Potungaue Kakai mo e Fefakatau'aki, 'a e ngaahi komiti pule 'a Fanganonu, Ha'alalo, Lapaha, Tatakamotonga, Veitongo mo Nukunuku.
- Ko hono fokotu'u e ngaahi senita Fakavahe 'e fitu (7) ki he kau Pule Fakavahe mo e kau 'Ofisa Kolo 'i Tongatapu, 'o fakapa'anga mei he pasiseti fakafonua 2009/10. 'Oku kau heni e senita ma'ae vahe Kolomotu'a, Kolofou, Vaini, Lapaha, Tatakamotonga, Nukunuku pea mo Kolovai. Ko e ngaahi senita ni kuo'osi fakanaunau kakato pea 'oku lolotonga ngaue'aki 'e he kau pule fakavahe mo e kau 'ofisa kolo.
- 'I he lolotonga ni, kuo tali 'e he sekelitali e Kominiueli ha tokoni ki hono fokotu'u ha Kosilio Fakakolo ma'a Nuku'alofa.
- 'I he lolotonga ni, 'oku fakahoko e ngaue ki hono fakangaue'i ha kau fale'i pe 'i Tonga ni ki hono fo'u ha palani fakalalakaka ma'a Ha'apai ke ne tataki e ngaahi ngaue fakalalakaka 'a e 'otu motu 'o Ha'apai.
- Ko hono fakahoko e polokalama tokoni ki he komiuniti 'a Tonga – Fakapa'anga'e 'Aositelelia (TCDS), 'oku fakalele mo tokanga'i 'e he Potungaue Pa'anga mo e Palani. Na'e laka hake 'i he poloseki 'e 30 na'e fakahoko 'i Tongatapu ni pea ko e kongalahi e poloseki tokoni ko 'eni ko e ngaahi poloseki fakatupu pa'anga 'o fai hifo ai pe ki he ngaahi kulupu ngoue, ngaahi me'a fakamea'a mo e ngaahi poloseki vai. Na 'e fakafuofua e lahi e tokoni ko 'eni ki he pa'anga 'e \$ 1.5 miliona.

- Ko hono fakahoko e Polokalama Tokoni 'a Siapani ma'ae kakai masiva (GGP), 'oku toe tokanga'i mo fakalele eni 'e he Potungaue Pa'anga mo e Palani Fakafonua. Na'e fe'unga fakakatoa e poloseki tokoni ko 'eni mo e poloseki 'e 11. Na'e fakatefito e ngaahi tokoni ko'eni ki hono fakalelei'i e ngaahi ma'u'anga vai 'i Tongatapu, Ha'apai mo Vava'u. Na'e fe'unga fakakatoa eni mo e pa'anga 'e \$1.5 miliona.
- Ko hono fakahoko e ngaahi tokoni ki he komiuniti 'i he polokalama tokoni 'a Nu'usila (CDF) 'a ia na'e fakatefito e tokoni ki hono fakalele e ngaahi polokalama ako ma'ae ngaahi komiuniti. Na'e fe'unga fakakatoa e polokalama ni mo e pa'anga 'e \$293,000.
- Kuo kamata'i foki e polokalama ko e Kau atu e Pasifiki 'i he feliuliuaki e 'Ea (PACC) 'a ia 'oku fakapa'anga eni 'e he Polokalama Fakalalakaka e Ngaahi Pule'anga Fakatahataha (UNDP) mo e SPREP pea 'oku tokanga taha pe polokalama ni ki he mau'anga vai 'a Hihifo. 'Oku fe'unga fakakatoa e polokalama ni mo e pa'anga 'e \$750,000 pea 'e lele e ngaue ni ki he 2010/2011.
- 'E fakangaue'i foki mo ha taha taukei ke ne pule'i hono langafo'ou e 'ahanga ki Foa (Foa Causeway) 'a ia 'oku fakapa'anga 'eni 'e he Pule'anga Siamane.
- Ko hono fakahoko ha ngaue fakavavevave ki Niuatoputapu hiliange e peaukula na'e tofanga ai e motu ni 'i Sepitema 2009. Na'e fakapa'anga eni mei he pa'anga tokoni ki he ongo Niua na'e vahe'i mei he patiseti lolotonga kae pehe ki he ngaahi tokoni mei he kakai.
- Na'e fokotu'u ha Va'a Poloseki Pule 'a ia 'oku 'i ai e pule mo hono ongo tokoni ke nau tokanga'i mo fakalele e ngaahi ngaue taimi loloa ki hono langafo'ou 'o Niuatoputapu. 'Oku fakapa'anga e va'a ni mei he Pangike 'a Mamani (World Bank). 'Oku fakafou e ngaue ko eni 'i he Tokoni Fakavavevave mo Fakaakeake mei he Peau Kula. (TERMP).
- Ko ha ngaahi tukupa fakapa'anga ki hono toe langafo'ou 'o Niuatoputapu hiliange e ngaahi maumau ne fakahoko 'e he peaukula. Ko e ngaahi tokoni ko eni 'oku kau ai e Pangike 'a Mamani, (World Bank), Ngaahi Fonua Fakatahataha 'o Iulope (EU), Pule'anga 'Aositelelia, Pule'anga Nu'usila, Polokalama Fakalalakaka e Ngaahi Pule'anga Fakatahataha (UNDP), Pule'anga Siapani pea mo e FAO.
- Ko e hokohoko lelei atu e ngaahi Komiti Fakalalakaka Ki He Ngaahi Tukui Motu ke tataki mo pule'i e ngaahi ngaue fakalalakaka 'i Ha'apai, 'Eua, Vava'u mo e ongo Niua.

4. NGAahi POLOKALAMA FAKALAKALAKA KI HE NGAahi 'OTU MOTU MO E TUKUI KOLO KI 'UTA

Ko e ngaahi polokalama fakalalakaka eni ki he ta'u patiseti 2010/2011 'a ia 'oku ha 'i he tepile 1:

- (i) *Ngaahi poloseki tokoni 'a e Pule'anga Siapani (GGP)*

Ko e polokalama ni 'oku fakataumu'a ia ke tokoni ki he kakai masivesiva ange 'i he tafa'aki 'o e tokangaekina e mo'ui lelei, ako, ngaahi ngaue 'e tokoni ke fakasi'isi'i 'a e masiva, pehe ki he lelei fakalukufua 'a e ngaahi kolo mo e 'ataakai. 'Oku lolotonga fakahoko ha talanoa mo e kau ma'umafai 'a Siapani fekau'aki mo e faka'amu ke toe a'u atu e polokalama ni ki ha ngaahi 'elia kehe, hange ko ha ngaahi ngaue fakatupu pa'anga. 'Oku laka hake he miliona e ngaahi poloseki 'oku fakapa'anga mei he tokoni ko 'eni he ta'u kotoa.

(ii) *Pa'anga Tokoni ki he komiuniti - Fakapa'anga 'e Nu'usila*

Na'e kamata 'i Tisema 2009 hono tuku atu hono fakalele e polokalama ni mei he Va'a Tokoni 'a Nu'usila (NZAid) ki he Fokotu'utu'u e ngaahi founa fo'ou ki he ngaahi ngaue fakalalakaka e 'otu motu 'a ia 'oku 'iloa 'i Tonga ni ko e (MORDI) Tonga. Ko e taumu'a e polokalama ko eni (MORDI) ke ne fakatupulekina e taukei e ngaahi komiuniti kenau lava 'o pule'i mo fakalele e ngaahi ngaue fakalalakaka 'oku fiema'u, fakalahi e ma'ungaue mo hokohoko atu e ngaahi faingamalie ki he mau'anga mo'ui, tautautefito eni ki he to'utupu, kakai fefine; pea ke vahevahe atu e ngaahi taukei mo e ngaahi 'ilo fo'ou, pea ke fokotu'u foki ha ngaahi founa 'e tu'uloa ke lava ai e ngaahi komiuniti 'o fakafelave'i 'enau palani ngaue. Kuo vahe'i ai 'e he Va'a Tokoni 'a Nu'usila (NZAid) ha pa'anga 'e T\$479,000 ki he MORDI Tonga ke fakapa'anga e ngaahi ngaue ko 'eni mei Tisema 2009 ki Tisema 2010. Kuo toe vahe'i ai pe 'e he Va'a Tokoni 'a Nu'usila (NZAid) ha toe pa'anga tatau ki he ongo ta'u e ua ka hoko mai.

(iii) *Polokalama Fakalalakaka fika 10 'a e ngaahi fonua fakatahataha 'o Iulope mo 'Esia, 'otu motu Kalipiane mo e Pasifiki ki he ma'uanga Vai (10th EDF ACP – EU Water Facility)*

Ko e taumu'a tefito e ngaue ko 'eni ke 'oange ha vai ma'a mo ha fiema'u vivili ma'ae kakai masiva tautautefito ki he ngaahi feitu'u ki 'uta, mo fakatupulekina ange hono pule'i e mau'anga vai 'i he ngaahi fonua 'Esia, Kalipeane mo e Pasifiki (ACP) 'a ia 'e tokoni ke toe saiangae ai e mo'ui, ako, mo e fakalalakaka faka'ekonomika mo fakasosiale. Ko e pa'anga euro e 200 miliona 'i he polokalama tokoni a e ngaahi fonua fakatahataha 'o 'Iulope 'oku vahe'i ma'ae ngaahi fonua 'Esia, Kalipiane mo e Pasifiki.

Ko e Potungaue Mo'ui (MOH) mo e Poate Vai 'a Tonga (TWB) 'oku nau teuteu ha pepa ma'a Tonga ni ke kole ki he polokalama ko 'eni ke lava 'o 'inasi ai e kakai masiva mo tu'u lavea ngofua ki he palopalema e vai.

(iv) *UNDP/SPREP Poloseki Taumu'a ki he Feliuliaki e 'Ea ma'ae Pasifiki (PACC)*

Ko e polokalama eni na'e fatu ia 'e he Polokalama Fakalalakaka e ngaahi Fonua Fakatahataha (UNDP/SPREP) pea 'oku fakataumu'a ia ki hono fakalelei'i e ma'u'anga vai 'a Hihifo. Ko e poloseki ko eni 'oku vahe ki he kongae 'e ua. 'Uluaki ko ha savea ki he tu'unga 'oku 'i ai e vai 'i lolofonua, he vahenga Hihifo mei Fo'ui ki Ha'atafu, pea ko e kongae hono ua ko hano fa'u ha ngaahi poloseki ke fakahoko he 'elia ko eni. Ko e Potungaue 'Atakai mo e Feliuliaki e 'Ea 'a e potungaue 'e fai ki ai ha fetu'utaki 'o felave'i mo e ngaue ko eni pea ko e pa'anga e \$750,000 kuo vahe'i ki he PACC ke fakahoko'aki e ngaue ni pea 'oku lele 'o a'u ki he 2010/11.

(v) *Tokoni mei he Pule'anga Siamane*

Ko e tokoni eni mei he femahino'aki mo e Pule'anga Siamane ke kaniseli e totongi fakafoki e toenga mo'ua mei he no koia e 'Olovaha mo e Fuakavenga, kae ngaue'aki e pa'anga koia

ki hono fakalelei'i e 'ahanga 'i Foa (Foa Causeway) 'i Ha'apai. 'Oku fe'unga fakakatoa mo e pa'anga 'e \$3.2 miliona kuo vahe'i mei he patiseti 2010/2011 ki he ngaue ni.

(vi) *Ngaahi tokoni ki hono langafo'ou o Niuatoputapu hiliange 'o e Peau kula*
'Oku 'i ai e ngaahi fonua tokoni kehekehe kuo nau tukupa ke tokoni'i e polokalama ko 'eni, hiliange e peaukula na'e lavea ai 'a Niuatoputapu 'i he ta'u kuo'osi. 'Oku kau ki ai e Pangike 'a Mamani (World Bank) 'enau vahe'i mai e pa'anga 'e \$7.5 miliona ki he ngaahi nofo'anga, Ngaahi Pule'anga Fakatahataha 'o Iulope (EU) mo e pa'anga 'e \$2.4 miliona ki he falemahaki, ko e Va'a Tokoni 'a Nu'usila (NZAid) mo e \$1.7 miliona ki ha ngaahi lokiako, ko Siapani mo e tokoni ki he mau'anga vai, pea mo e tokoni e UNDP ko e pa'anga 'e \$600,000 ki he mau'anga mo'ui e kakai. Ko e kongia lahi e ngaahi tokoni ko eni 'e hu mai ia he ta'u fakapa'anga 2010/11. 'Oku toe fakama'ala'ala eni he fakalahi A.

(vii) *Polokalama Fakalalakala ki he Komuniti Tonga - Fakapa'anga 'e 'Aositelelia*

'Oku tonu ke fakatokanga'i 'i he kongia ko eni 'a e femahino'aki fo'ou mo 'Aositelelia ke fai ha tokanga makehe ki he sekitoa fakapule'anga, 'a ia ko e potungaue mo'ui 'o felave'i mo e ngaahi mahaki 'oku 'ikai pipihi (NCDs), Ako Tekinikale mo e Vokesinale (TVET) mo e ngaahi me'angaue. Koia ai ko e polokalama tokoni 'a 'Aositelelia ki he komiuniti Tonga 'oku 'ikai ke toe hoko atu ka 'e toki fakapapau'i mai 'e he AusAID 'a 'e nau toenga pa'anga fakafuofua ki he \$500,000 ke tuku atu ki he ngaahi ngaue ki he langa sima vai 'i Ha'apai 'i he 2010/11.

(viii) *Patiseti Fakalotofonua e Pule'anga*

'E hokohoko atu foki 'e he Pule'anga ha tokoni fakapa'anga mei he patiseti 2010/2011 ki he langa fakalalakala e ngaahi komiuniti, ka 'e fakafalala pe 'i he tu'unga faka'ekonomika.

'Oku ha atu he tepile 1 e fakafuofua ki he pa'anga 'e \$21.5 miliona mei he ngaahi kautaha tokoni 'oku fou atu ki he ngaue fakalalakala ki he 'Otu motu mo e Tukui kolo ki 'Uta he ta'u fakapa'anga 2010/11.

Tepile 1 : Fakafuofua e tokoni ki he ‘Otu motu mo e Tukui Kolo ki ‘Uta: 2006/07 - 2010/11

Polokalama Tokoni/Ta’u Fakapa’anga	Mahu’inga e Ngaahi Tokoni (TOP)				
	2006/07	2007/08	2008/09	2009/2010	2010/11
Polokalama Tokoni ‘a ‘Aositelelia (TCDS)	1,717,439	2,236,610	1,726,856	Fakatatali	500,000
Polokalama Tokoni ‘a e Pule’anga Siapani (GGP)	1,397,038	1,883,862	1,538,023	1,622,000	1,500,000
Polokalama Tokoni ‘a Nu’usila ki he komiuniti (NZAid)				293,230	479,000
Polokalama Tokoni UNDP/SPREP (PACC)				50,000	700,000
Tokoni mei he Pule’anga Siamane					3,200,000
Polokalama Tokoni ki Niutoputapu TERMP- NTT					16,193,000
Tokoni e Pule’anga fakatahataha ‘Iulope ki he Vai (10 th EDF)					Te’eki ke fakapapau’i
FAKAKATOA	\$3,114,477	\$4,120,472	\$3,264,880	\$1,965,230	\$21,572,000

5. TONGATAPU

‘Oku ha atu ‘i he Tepile 2 ‘a e ngaahi tokoni na’e fakahoko ki he ngaahi komiuniti ‘i Tongatapu ‘i he ta’u 2006/07 ki he 2009/10. Na’e holo’aki ‘a e peseti ‘e 31 ‘a e mahu’inga ‘o e ngaahi tokoni ‘i he 2007/08, ka ‘i he 2008/09, na’e toe lahi ange’aki e peseti ‘e 34. Ko e holo koia ‘o e tokoni ‘i he 2007/08 na’e makatu’unga ia ‘i he si’iange ‘a e ngaahi ngaue fakalelei ki he ngaahi ma’u’anga vai pea pehe ki he ngaahi ngaue fakatupu pa’anga. Kaikehe, na’e lahi’aki ‘a e peseti ‘e 82 ‘a e ngaahi ngaue ki he vai na’e fakahoko ‘i he 2008/09 pea toe lahi foki mo e ngaahi ngaue fakatupu pa’anga ‘a ia na’e liunga tolu hono mahu’inga ‘o fakatatau ki he 2007/08.

Ko e holo fakakatoa mei he \$2.4 miliona i he 2008/2009 ki he \$649,000 , tupu mei he ‘ikai ke toe hoko atu e tokoni ‘a ‘Aositelelia (TCDS) ki he ngaahi Komuniti. Na’e fe’unga fakakatoa mo e pa’anga \$1.5 miliona e ngaahi poloseki ‘a ‘Aositelelia na’e fakalele ‘i Tongatapu he 2008/09 pea ‘oku kei lele pe ‘o a’u mai ki he 2009/10. ‘Oku kau heni e poloseki vai ‘e 20, ngaahi poloseki fakatupu pa’anga ‘e 8 (ngoue moe fakamea’a), mo e poloseki ki hono fakalele ha ngaahi ako ‘e 2.

Tepile 2 : Polokalama tokoni ki Tongatapu 'i hono fakalalalasi mei he 2006/07 - 2009/10

Ngaahi ngaue na'e tokoni'i	Mahuinga e ngaahi Tokoni			
	2006/07	2007/08	2008/09	2009/2010
Ngaahi ma'uanga vai	1,640,754	818,697	1,490,070	318,000
Ngaue fakatupu Pa'anga	479,816	265,746	707,147	
Me'a Ngaue (Infrastructure)	107,919	178,063	70,000	
Ako (Education)		378,359	81,405	331,000
Akoako (Training)	68,526	152,669		
Fale tamate Afi	329,984			
Ako ngaue (Vocational Training)			55,908	
Mo'ui				
KATOA	\$2,626,999	\$1,793,534	\$2,404,531	\$649,000

Ko e tokoni 'a Nu'usila 'oku fakafou mai 'i he'ene polokalama tokoni ki he komiuniti (CDF) ki he 2008/09 na'e vahe'i ai ha pa'anga 'e \$293,230 ma'ae langa fakalalaka 'a Tongatapu 'a ia na'e fakatefito pe ia ki he polokalama ako ma'ae ngaahi komiuniti fakalukufua. Ko e konga lahi e ngaue ko eni na'e fakahoko ia lolotonga e ta'u fakapa'anga 2009/2010. Na'e kau heni e tanaki'anga veve ma'ae ngaahi ako mo e ngaahi komiuniti, polokalama ako fekau'aki mo e kanisa, ma'ae ngaahi 'otu motu kotoa; tokoni'i e ngaahi polokalama ako ma'ae senita e kau faingata'a'ia; ako ma'ae ngaahi kinitakatani 'i he 'otu motu kotoa; ako mo e tokoni ki he senita ki he tokangaekina 'o e kava malohi mo e faito'o konatapu kae pehe ki he fakahu mai mo ako'i e kau ngaue 'ofa 'a Tonga ki he 2009 mei he ngaahi 'otu motu. Ko e konga lahi 'o e ngaahi ngaue ni kuo lava lelei pea a'usia mo e ngaahi taumu'a pea koe konga 'e ni'ihi 'oku hoko atu ki hono konga ua.

6. HA'APAI

Kuo fakafatongia 'aki e Komiti Fakalalaka 'a Ha'apai ke faka'ai'ai e fakalalaka 'aki hono fakapapau'i ko e Palani Fakalalaka 'a Ha'apai 'oku kau e kakai hono talanga'i e palani ke tataki e fakalalaka ma'ae motu. Ko e tu'unga 'oku 'i ai e ngaue ki he Palani Fakalalaka 'a Ha'apai, kuo'osi fakangaue'i ha ongo fale'i fakalotofonua ki hono fo'u e palani mo vakai'i e tu'unga 'oku 'i ai e tu'unga faka'ekonomika mo sosiale 'o Ha'apai, pea ke tofa ha hala ke fou atu ai e ngaahi ngaue fakalalaka. 'Oku 'amanaki ke kakato e Palani Fakalalaka 'a Ha'apai ki 'Aokosi 'o e ta'u ni.

Ko e Palani Fakalalaka 'a Ha'apai 'oku fakahoko ia 'i he taimi totonu tautefito ki he ngaahi pole 'oku fehangahangai mo Ha'apai 'i he fe'amokaki he mau'anga mo'ui e kakai. 'Oku kau ai 'a e:-

- holo e ngaahi ngaue faka'ekonomika tautefito ki he ma'u'angamo'ui mei he lalanga mo e toutai;
- Tuai e ngaahi ngaue fakalalaka fakatatau ki he iikiange mo movetevete e tu'u e ngaahi 'otu motu;
- Fakautuutu e tokolahi e to'utupu 'oku faingata'a ke ma'u ha ngaue;

- Koe'uhi ko e feliuliuaki fakamamani lahi e 'ea mo e ma'olunga e tahi kuo fehangaahangai ai e motu ko Lifuka mo e 'auhia ki he kongā e fonua pea pehe ki he 'ahanga foa 'i hono uesia e he peau mo e hu'a e tahi.
- Ma'olungaange e masima 'i he ngaahi mau'anga vai, tupu 'eni mei he ma'ulaloange e fonua.

'Oku 'i ai foki 'a e faingamalie 'o Ha'apai 'i he tafa'aki fakatakimamata 'a ia 'oku ha pe ia 'i he ngaahi faka'ofa'ofa fakaenatula 'o e motu, ko hono ngaahi matatahi, pea pehe ki he ngaahi me'amo'ui kehekehe 'o 'oseni 'a ia 'oku makehe ai 'a Ha'apai. Ko hono fetuku mo fakamaket'i e ngaahi ngaue fakamea'a, fala mo e ngatu ko e taha'i 'elia ia 'oku tonu ke fai ha sio ki ai ke fakatupulekina e pa'anga humai. 'Oku totonu ke to e 'akau mo e tongo ke tokoni ki hono fakasi'isi'i e palopalema e feliuliuaki 'a e 'ea. 'Oku tonu ke 'omai 'e he palani fakalalakaka 'a Ha'apai ha faingamalie ki ha ngaahi ngaue fakalalakaka ma'a Ha'apai.

Ko e ngaahi ngaue fakalalakaka eni na'e hoko lolotonga e ta'u fakapa'anga 2009/10:-

- Ko hono fokotu'u e Pule poloseki ki hono fakalelei e 'Ahanga Foa 'a ia 'oku fai e ngaue ki ai. Ko e poloseki ko eni ke toe fakalaka ange e fa'unga e 'ahanga ke fakapapau'i 'oku malu e fefononga'aki 'i he vaha'a 'o Foa mo Lifuka pea 'e tokoni foki eni ki he fakafaingamalie'i e fononga ki he ako, falemahaki, maketi mo e kau ngaue 'i he ongo motu. Ko e loloa e ngaue 'a e poloseki pule ko eni ko e mahina 'e 18 pea 'e kakato fakataha pe ia mo e kakato e poloseki. 'Oku fakapa'anga e ngaue ni mei he pule'anga Siamane 'aki e pa'anga 'e \$3.2 miliona ki he 2010/2011.
- Ko hono fakahoko e ngaue ki he ma'u'anga vai 'a e motu koia ko Ha'afeva, Lofanga pea mo Nomuka 'i he tokoni 'a Siapani 'oku 'iloa ko e GGP 'oku fe'unga eni mo e pa'anga 'e \$459,275. 'Oku lolotonga fakahoko mo e ki'i ngaue fakalelei ki he vai 'a Lofanga.
- Kuo foaki pea fakamo'oni'i e konituleki ngaue ki hono langa ha lokiako fo'ou e ua (2), falemalolo loki fa (4), tepile mo hono sea e tahananima (15) ma'ae lautohi pule'anga 'a Koulo. 'Oku toe fakapa'anga pe foki e ngaue ko eni mei he polokalama 'a Siapani ko e GGP pea 'oku fe'unga ia mo e pa'anga 'e \$169,000. 'Oku totonu ke kakato e ngaue ko eni 'i he ta'u fakapa'anga 2010/2011.
- Kuo foaki pea fakamo'oni'i e konituleki ngaue ki hono langa ha ma'u'anga vai fo'ou ma'a Kotu 'oku fe'unga fakakatoa ia mo e pa'anga 'e \$164,000 pea 'oku toe fakapa'anga eni mei he tokoni 'a Siapani ko e GGP. Ko e ngaahi ngaue eni e fakahoko kotoa 'i he malumalu e ta'u fakapa'anga 2010/2011.
- 'Oku hokohoko atu pe hono fakahoko e ngaahi toenga poloseki 'i he tokoni 'a 'Aositelelia (TCDS) 'i Ha'apai, 'o kau ai e kiliniki ma'a 'Uiha, fale nofo'anga ki he Potungae Mo'ui 'i 'Uiha mo Ha'ano, fakatau 'o ha ngaahi kupenga fo'ou ma'a Felemea, hu mai e 'u tohi laipeli ma'ae lautohi Pule'anga 'a Pangai, kae pehe ki he langa fo'ou e kinitakateni 'a 'Uiha. Ko e langa e falenofa'anga ma'a 'Uiha mo Ha'ano 'oku lolotonga tu'u fakataimi tupu eni mei he mate e kautaha na'a nau konituleki ki he ngaue ko eni pea kuo 'osi 'i ai e kautaha kuo ma'u ke nau fakakakato e ngaue ko eni ki he ongo fale nofo'anga.

'Oku ha atu 'i he Tepile 3 'a e ngaahi tokoni ki Ha'apai. Ko e ngaahi tokoni mei he polokalama GGP ki he 2010/11 'oku te'eki fakapapau'i ka 'i he taimi tatau pe 'e toki fakapapau'i mai 'e he AusAID 'e nau toenga pa'anga fakafuofua ki he \$500,000 ke fakahoko 'aki 'a e ngaahi ngaue ki he ngaahi sima vai 'i Ha'apai.

Tepile 3: Polokalama Tokoni ki Ha'apai 'i hono fakalalalasi: 2006/07 – 2010/11

Ngaahi Ngaue na'e Tokoni'i	Mahu'inga 'o e Ngaahi Tokoni (TOP)				
	2006/07	2007/08	2008/09	2009/10	2010/11
Ngaahi me'angaue ('Ahanga Foa)					3,200,000
Ngaahi ma'u'anga vai	238,802	330,550	459,275	164,000	
Tafa'aki fekau'aki mo e mo'ui	162,000	151,810			500,000
Ngaahi ngaue fakatupu pa'anga	86,657	187,993			
Ako (Education)		344,501		169,000	
Ako Ngaue (Vocational Trainings)	44,576				
'Atakai	7,024				
KATO	\$539,059.	\$1,014,854	\$459,275	\$333,000	\$3,700,000

7. VAVA'U

'I he ta'u 'e ua (2) kuohili, ko e Komiti Fakalalaka 'a Vava'u 'oku ne siofi fakalukufua mo tataki 'a e ngaahi ngaue fakalalaka ki Vava'u pea ko e ngaahi pule'anga fakatahataha 'a 'Iulope 'a e fonua tokoni lahi taha ki Vava'u lolotonga e Polokalama Tokoni Fakalalaka 'a 'Iulope Hono Hiva (EDF9). Ko e ngaahi tokoni ko eni 'oku kau ai hono langa e ngaahi hala Pule'anga mo e tokoni fakamuimui taha ki Vava'u na'e fakafou mai ia 'i he'enu polokalama ki he tafa'aki fakasosiale 'a ia na'e toki kakato e ngaue 'i he 2008 mo e fakakatoa 'o e 'inivesimeni ko e T\$9.2 miliona. Ko e Polokalama Tokoni Fakalalaka hono Hongofulu (EDF10) 'a ia 'oku fakatefito ia ki he sekitoa ma'u'anga ivi fakafou mo tokoni ki he fonua fakalukufua 'o 'ikai taafataha pe ki Vava'u 'o hange ko e kuohili.

Tepile 4: Polokalama Tokoni ki Vava'u 'i hono fakalalalasi: 2006/07 to 2009/10

Ngaahi Ngaue Na'e Tokoni'i	Mahu'inga 'o e Ngaahi Tokoni (TOP)			
	2006/07	2007/08	2008/09	2009/10
Ngaahi ma'u'anga vai	278,403	928,100	241,074	465,000
Ngaahi me'angaue (Infrastructure)		54,000		
KATO	\$278,403.00	\$982,100.00	\$241,074	\$465,000

'Oku ha 'i he Tepile 4 'a e ngaahi tokoni kehe ne fakahoko 'i Vava'u mei he 2006/07 ki he 2009/10. Ko e holo koia 'aki 'a e peseti 'e 75 'i he 2008/09 na'e makatu'unga ia 'i he 'uhinga na'e 'ikai ha ngaahi ngaue na'e fakapa'anga 'e 'Aositelelia 'i he vaha'a taimi ko eni, 'a ia ko e ngaahi tokoni kotoa pe eni 'a Siapani 'o kau ai e tokoni ki he ma'u'anga vai 'a e kolo ko Mangia mo 'Utui 'a ia na'e kakato e ngaue 'i Tisema 2009. 'I he 2009/10, ko e poloseki ma'u'anga vai 'e tolu (3) na'e 'osi fakamo'oni'i ke kamata 'a e ngaue 'i Vaimalo, Mataika, Ovaka mo e fakakatoa 'o e tokoni ko e \$465,000.

8. 'EUA

Ko e Komiti Fakalalakalaka 'a 'Eua 'oku ne tokanga'i hono siofi 'a e fakalalakalaka ki 'Eua 'i he malumalu 'o e Palani Fakalalakalaka 'a 'Eua ki he 2007 - 2015, 'a ia 'oku ha ai 'a e visone ko eni: “ Ko e kakai 'o 'Eua pea mo honau hako tupu 'i he kaha'u, ke nau mo'ui mo nofo malu 'i he motu mo'ui lelei taha, tokangaekina 'o e 'ataakai, faka'apa'apa'i 'a e 'ulungaanga fakafonua, tui fakalotu, pea moe ngaahi fatongia fakamamani lahi.”

'Oku ha foki 'i he Palani mo ha ngaahi taumu'a lalahi 'e valu (8) ke pou pou ki he visone. Ko e ngaahi taumu'a ko 'eni 'oku fekau'aki ia mo e ngaahi tafa'aki 'i he ngoue, vaota, moe toutai; takimamata; 'ataakai; fetu'utaki; fakalalakalaka fakakomiuniti; pea mo e sekitoa taautaha. Ko e ngaahi fokotu'u ngaue ko 'eni na'e 'osi fakahu ia ki he Palani ngaue 'a e ngaahi potungaue.

Ko e taha e ngaahi tefito'i 'elia mahu'inga ki he Fakalalakalaka 'a 'Eua ko e Takimamata. Ko e Motu ni, ko e 'api ia ki he Paaka Fakafonua 'i 'Eua – ko e hekitoa 'e 450 'a e Vaotata 'oku mahu 'i he manupuna mo'ui. 'I he vaha'a taimi Siulai ki 'Okatopa, 'oku toe hoko foki ko e feitu'u lelei ki hono mamata'i e fononga 'a e Tofua'a ofi ki he 'ulu'ulu. 'E hoko eni ko ha kongamahu'inga ki he takimamata ki he motu pea mo e fakatupulekina ai pe fakalalakalaka.

Koia ai, ko e fonua tefito 'oku ne Tokoni'i e Fakalalakalaka 'a 'Eua ko Nu'usila, pea kuo tali ai ke fakalahi mo fakalelei'i 'a e Mala'evakapuna Kaufana he'oku a'u e halanga to'anga vakapuna ki he tu'unga fakatu'utamaki pea mo hono fiema'u ke monomono mo hano fakafo'ou. Ko e taumu'a e poloseki ko 'eni ke toe tokolahi ange ai hono 'ahia e motu ni mo toe fakatupulekina ai pe takimamata 'i 'Eua. Kuo 'osi teuteu 'e he Kramer Tonga Ltd ha palani ngaue ki he Pule'anga pea kuo 'osi tu'uaki atu ha taha kene pule'i e poloseki 'a ia te ne toki aofangatuku e tisaini mo hono tu'uaki atu e langa ke fakahoko. Ko e poloseki ko 'eni 'oku fakafuofua ke 'osi ki mu'a he faha'i ta'u afaa ka hoko. Ko e pa'anga Nu'usila fakakatoa 'e \$2 miliona kuo vahe'i mai 'e he Va'a Tokoni 'a Nu'usila (NZ Aid) ke fakahoko 'aki e ngaue ni pea kuopau ke ngaue'aki kakato eni he lolotonga e piliote 2010/11.

'I he Polokalama Tokoni 'a Siapani, na'e fakamo'oni ai ha konituleki mo e taha 'o e kautaha Langa 'i Tonga ni ke langa 'a e uooti (ward) ki he kauleka mo e kiliniki mavahe 'i he Falemahaki Niu'eiki 'i 'Eua. Ko e fakakatoa e tokoni ko e pa'anga 'e \$175,000. pea ko e poloseki ni 'oku totonu ke kakato e ngaue ki ai 'i he faka'osinga 'o e ta'u ni.

Ko e Komiti Fefononga'aki Fakafonua 'a 'Eua 'oku nau toe teuteu ke fai ha fekumi ki hono fakatau mai 'o ha vaka fo'ou ki he Motu ke tokoni ki he fefononga'aki 'i he Tahiti 'i he vaha'a 'o 'Eua mo Tongatapu.

9. NIUA

Tatau mo Ha'apai, ko e tefito'i ma'u'anga pa'anga 'a e kakai 'o Niua ko e lalanga, tautefito ki he lalanga kie e finematu'a pea taumata'u e matu'a e motu. Makehe mei ai, 'oku 'i ai e faingata'a 'i he 'ikai ha faingamalie ke fai ha ngaue ke ma'u mei ai ha ma'u'anga pa'anga. Ko e halanga ki he motu ni 'oku faingata'a ko e 'uhi ko 'ene fu'u mama'o, koia ai 'oku tokoni 'a e pule'anga ki hono fua e kongamole 'o e fakamole 'o e uta ki he vakatahi 'oku

folau ki he ongo Niuua. Ko e folau vakapuna ki he Motu ni 'oku tu'o taha (1) pe he uike ka 'oku 'i ai e taimi 'oku 'ikai lava ha folau tupu mei ha ngaahi palopalema fakatekinikale.

Ko e tu'unga fakasosiale mo e faka'ekonomika 'o e motu ni na'e toe uesia lahiange hili hono taa'i 'e he peaukula 'a Niuatoputapu 'i Sepitema 2009. Ko e fakatamaki ni na'e hoko ia koe fakamasiva lahi moe faka'auha ki he ngaahi langa 'a e pule'anga, falemahaki pea mo e peseti e 60 e ngaahi 'api taautaha. 'I he fakatamaki ni na'e malolo ai e toko hiva (9) pea lavea lahi ai mo e toko fa (4).

Talu mei he fakatamaki koeni, kuo lahi 'a e tokanga makehe ki Niuatoputapu mei he pule'anga kae 'uma'a 'a e ngaahi tokoni mei muli ki he tokoni fakavavevave mo hono toe fakaakeake 'o e motu. 'Oku takimu'a 'a e Tau Malu'i Fonua 'a Tonga 'i hono fakama'a mo faka'ata'ata e ngaahi hala mo e ngaahi fale pea mo mateuteu ki ha to mai ha saikolone mo sio ki he ngaahi tafenga vai moe ngaahi ala me'a pehe. Ko e tokoni fakavavevave ni na'e fakapa'anga ia mei he pa'anga langa fakalalaka 'a Niua (\$1 miliona) mei he patiseti fakalotofonua pea moe tokoni 'a 'Aositelilia ki he ngaahi misini mamafa.

Koe'uhi 'e taimi loloa ki hono toe langa fo'ou, na'e fokotu'u ai 'a e Va'a Poloseki (PMU)'i Fepueli 'o e ta'u ni, 'o fakangaue'i ai 'a e Taki Ngaue mo e toko ua (2) kehe ke na tokoni ki hono fakalele 'o e ngaue pea 'oku fakapa'anga eni mei he Pangike 'a Mamani. Ko e va'a Poloseki ko 'eni na'e fokotu'u ia ki hono fakalele mo fokotu'utu'u ki he tokoni lele loloa ki Niuatoputapu 'o fakafou mai he Poloseki ki he Tokoni Fakavavevave mo Fakaakeake mei he Peau Kula (TERMP). 'Oku 'i ai foki mo e Komiti Ngaue na'e fokotu'u kene tataki 'a e poloseki.

Koe **Fakalahi A** 'oku ha ai 'a e ngaahi polokalama poloseki taimi loloa ki he Tokoni Fakavavevave mo Fakaakeake mei he Peau Kula (TERMP) pea koe **Fakalahi B** leva 'oku ha ai e ngaahi tokoni fakaangaanga lalahi kuo tukupa ki hono toe langa fo'ou 'o Niuatoputapu 'a ia 'oku fakafuofua ki he \$16.1 miliona. Kuo loto foki e Pangike 'a Mamani ke nau fakapa'anga e langa 'o e ngaahi fale taautaha; kuo tali foki 'e he tokoni 'a 'Iulope ke nau fakapa'anga e e falemahaki mo hono ngaahi naunau; fakamahino foki 'e he tokoni 'a Nu'usila te nau tokoni'i e fakalelei'i 'o e lokiako; pea ko Siapani ki he ngaahi mau'anga vai; pea koe polokalama tokoni 'a e fakalalaka 'a e ngaahi fonua fakatahataha (UNDP) te nau tokoni ki he me'a ngaue fakatokanga peaukula pea pehe ki he ma'u'anga mo'ui 'a e kakai 'o e motu. Na'e to e fakahoko mai foki mei he MAFFF kuo tali 'a e kole tokoni ki he FAO fekau'aki mo e ngaahi tokoni fakangoue mo toutai ka 'e toki 'omi hono fakaikiiki 'o e lahi 'o e tokoni ko eni 'a mui ange. Ko e ngaahi tokoni 'oku te'eki ke fakapapau'i 'oku kau ki ai 'a e uafu, ngaahi langa 'a e pule'anga, pea mo e'uhila sola, ka 'oku kei fai hono fa'u e kole tokoni ki ai.

Ko e tefito'i me'a 'oku fiema'u ke vave e ngaue ki ai ko hono fakapapau'i 'a e fehikitaki ki he feitu'u ma'olunga ange, 'a ia e kau ai 'a e ngaahi me'a fekau'aki mo e kekelekele. 'Oku faka'amu ko e ngaahi me'a fakakelekele 'e fakapapau'i kuo 'osi e ngaue ki ai ki he faka'osinga 'o Sune, 'i he taimi tatau 'oku hokohoko atu pe ngaue ki hono fa'u e ngaahi mape langa, founa fakatau mo e ngaahi ala me'a pehe. Ko 'ene kakato pe ngaue fekau'aki moe me'a fakakelekeleke, pea malava leva ke kamata e langa 'o fakafuofua ki he konga loto 'o e ta'u ni.

'Oku fu'u mahu'inga 'aupito hono muimui'i lelei 'o e ngaue fakaakeake ki Niuatoputapu koe'uhi ke fakapapau'i ko e ngaue langa te ne matu'uaki ha fakatu'utamaki fakaenatula he

kaha'u pehe foki ke fakapapau'i 'oku toe foki mai ki he angamaheni, 'a e mo'ui 'a e kakai 'o e motu ni mo toe faka'ataa ha kelekele he lotofonua ke fakaakeake ki ai 'enau ma'u'anga mo'ui mo langa ai ha ngaahi ngaue fakalalakaka ki he kaha'u.

10. FAKAMA'OPO'OPO

'Oku kei tu'uma'u pe 'a e Pule'anga ki hono siofi ke ma'u 'ae taumu'a ki he fakalalakaka fakalukufua 'ae ngaahi kolo 'o hange koia 'oku 'asi 'i he Palani Fakaangaanga Fakafonua ki he ta'u e nima (5) kihe hongofulu (10) ka hoko mai. Neongo 'ae ngaahi palopalema na'e fetaulaki moe sekitoa ko'eni lolotonga 'o e ta'u fakapa'anga 2009/10, na'e 'i ai pe 'a e ngaahi ngaue fakalalakaka na'e fakahoko he vaha'a taimi 'oku ha atu 'i 'olunga. Ki he ta'u fakapa'anga 2010/11, 'oku fakafuofua kihe \$21.5 miliona 'ae tokoni fakapa'anga mei he ngaahi fonua muli ki he fakalalakaka 'ae ngaahi tukui kolo ki 'uta moe ngaahi 'otu motu. Kuopau ke muimui'i pau 'a e ngaahi pa'anga tokoni ko'eni ke fakapapau'i koe taumu'a mo e kakato 'o e ngaue 'oku a'usia pea 'e malava ia ke tokoni ki he ola fakalukufua 'o e fakalalakaka ki he tu'unga 'o e mo'ui 'a e kakai 'o Tonga.

Fakalahi B: Ngaahi Fonua te nau tokoni ki he Ngaahi Poloseki ki he fakaakeake 'o Niuatoputapu 'i ha taimi loloa hiliange 'a e peaukula					
Ngaahi pa'anga kuo fakapapau'i mai he 'aho 28 'o Me 2010.					
Ngaahi Fonua Tokoni	Mahu'inga	Mahu'inga (TOP)	Ngaahi Ngaue e malava ke fakalelei'i	Potungau'e 'oku ne tokanga'i	Tu'unga 'oku 'i ai e Poloseki
Polokalama tokoni ki he fakalalaka 'a e ngaahi fonua fakatahataha (UNDP)	300,000 USD	600,000	Fakatahataha'l e polokalama fakaakeake, Ngaahi vaka toutai, toe langa ha fale ma'ae kakai fefine, me'angaue ke fakatokanga ki mu'a ha fakatamaki fakaenatula.	Potungau'e Pa'anga mo e Palani Fakafonua , Potungau'e Ngaue	Oku lolotonga fakahoko e poloseki ko 'eni.
Pangike 'a Mamani (WB)	4 million USD	6,800,000	Toe langa 'o e ngaahi fale nofo'anga mo e fehikitaki	Potungau'e Ngaue	Poloseki 'oku lolotonga fakahoko: fakatatali ki hono fakalelei'i e vahevahe 'o e kelekele ki he fehikitaki
Ngaahi Fonua Fakatahataha 'o Iulope (EU)	0.885m Euro	2,493,660	Toe langa e sekitoa ki he Mo'ui - falemahaki, fale nofo'anga ki he kau ngaue, ngaahi me'angaue mo e alaa me'a pehee.	Potungau'e Ngaue & Potungau'e Mo'ui	fakatatali ki hono fakalelei'i e vahevahe 'o e kelekele ki he fehikitaki 'l he taimi tatau 'oku fai e ngaue ki hono ta e mape 'o e langaa
Tokoni mei he Pule'anga Nu'usila	1.5m NZD	1,716,247	Ngaahi lokiako mo ha ngaahi nofo'anga fakataimi.	Potungau'e Ngaue	Toe 'a e pa'anga Nu'usila 'e 1 miliona, koe .5 miliona ne toe vahe'l ia ki he Kolosi Kula 'a Tonga ke tokoni ki he ngaahi nofo'anga fakataimi.
Tokoni mei he Pule'anga Siapani		2,464,000	Ma'u'anga Vai ki he ngaahi kolo 'e 3 mo e Ma'u'anga Ivi mei he sola ki he ngaahi kolo kotoa.	Potungau'e Mo'ui & Potungau'e Pa'anga mo e Palani Fakafonua, Potungau'e Kelekele, Savea mo e Ngaahi Koloa Fakaenatula	fakatatali ki hono fakalelei'i e vahevahe 'o e kelekele ki he fehikitaki. Pepa kole 'o e poloseki ki he sola 'oku lolotonga fa'u ke 'ave ki he PIFS 'a ia 'oku 'ai 'a e pa'anga 'a Siapani ki he tokoni ki he ma'u'anga ivi.
FAO	275,000 USD	467,500	Ma'u'anga Me'atokoni, vaka toutai, Ngaahi naunau fakangoue.	Potungau'e ki he Ngoue, Me'akai, Vaotaa mo e Toutai	Kuo fakaha mai me i he MAFFF kuo tali 'e he FAO 'a e tokoni ki NTT ka'e toki fakamahino mai 'a e fakaikiiki pe ko e ha fua e me'a kuo nau tali 'i he kole ko eni.
Tokoni mei he 'Ofisi e Komisiona Ma'olunga 'o 'Initia	250,000 USD	500,000	Me'angaue ke fakatokanga ki mu'a ha fakatamaki fakaenatula	Potungau'e Fefononga'aki & 'Ofisi e NEMO	Oku 'l ai e pa'anga 'a Initia ki he ngaahi poloseki 'o e komiuniti, koe pepa kole ne 'ave ke tokoni ki he UNDP 'i hono fakapa'anga 'o e naunau ki he fuofua fakatokanga ki ha fakatu'utamaki ki he kotoa 'o Tonga pea 'oku kei fakatatali ki ha tali mai 'a e Pule'anga 'Initia.
Tokoni mei he Pule'anga Falanise	83,000 Euros	233,868.70	Procurement of heavy equipments for civil work	Sekelitali Pule mo e Sekelitali ki he Kapitneti	Kei fakatatali ki ha tali mei he 'Ofisi 'o e 'Amipasitoo Falanise.
Pa'anga Tokoni fakavaveveve ki he peaukula 'i NTT		917,772	Te'eki fakamahino pe 'e ngaue'aki eni ki he ha.	Potungau'e Pa'anga mo e Palani Fakafonua	
FAKAKATOA		\$ 16,193,047.67			